

DE SOCIALE HIËRARCHIE IN DE WONINGBOUW ANTWERPEN OMSTREEKS 1834

J. HANNES

Assistent aan het Seminarie voor Hedendaagse Geschiedenis, R.U.G.

en C. LIS

Aspirante N.F.W.O.

Hoewel de „wooncultuur” omstreeks het jaar 1830 ongetwijfeld sterk verschilde van wat wij nu kennen, kan, zonder gevaar voor grove vergissingen, verondersteld worden dat woningen steeds gebouwd werden in verhouding tot het vermogen van de bouwheer of de middelen van de verwachte huurders. Vermoedelijk heeft er altijd een betrekkelijk nauw verband bestaan tussen de sociale positie van een persoon en de „waarde” van zijn woning. Wie regelmatig over een ruim inkomen kan beschikken zal immers zijn huisvesting in gunstige zin aanpassen, wie daarentegen reeds moeite heeft om de meest elementaire behoeften te bevredigen, zal geen hoge eisen stellen op het gebied van de huisvesting.

Het beroep, de economische activiteit, het inkomen, de al of niet betaalde belastingen enz. weerspiegelen de sociale rang of het aanzien van een individu of worden geacht het te doen. Die elementen zijn echter moeilijk vast te stellen, derhalve niet steeds betrouwbaar en daarenboven zelden degelijk met mekaar in verband te brengen. De woning, het statussymbool bij uitstek, is wellicht de grootste gemene deler van al deze elementen. De moeilijkheid is de waarde van de woningen vast te stellen, deze te hiërarchiseren en de overeenkomst aan te duiden tussen die waardeschaal en de diverse sociale posities.

Zeer veel elementen helpen de waarde van een woning bepalen : ligging, oppervlakte, bouwjaar, gebruikte materialen, aantal vertrekken enz. Niet alleen is het onmogelijk al deze elementen nauwkeurig te kennen, ze zijn ook moeilijk tot een gemene noemer te herleiden, tenzij de huurwaarde van de woningen als dusdanig zou kunnen beschouwd worden. Die is echter ook nog afhankelijk van de wet van vraag en aanbod op de woningmarkt. De huurwaarde van alle woningen in een stad op een bepaald ogenblik kennen we niet, wel de afgeleide ervan, het kadastraal inkomen.

Het kadaster, waarvan de voorbereiding begon in 1808, kwam in de provincie Antwerpen klaar op het einde van 1834. De laatste fase van de voorbereiding bestond in de samenstelling per gemeente

van een statistiek, het zgn. „Document 11 definitief”, waarin oppervlakte en kadastraal inkomen van alle onroerende goederen werden samengevat¹. De inlichtingen over het aantal woningen in Antwerpen per klasse van kadastraal inkomen (K.I.), weergegeven in bijgaande tabel (kolommen 1 tot 3) komen uit genoemd document 11². Het K.I. van de huizen steunde op de gemiddelde huurwaarde van de woningen verhuurd bij notarisakte in de periode 1815-1825³. Op basis van die huurcontracten werden in Antwerpen 54 types van woningen onderscheiden met een zeer sterk uiteenlopend inkomen (maximum 4287 F, minimum 18 F).

Indien de woning inderdaad de sociale status van de bewoner weerspiegelt, dan geven de kolommen 1 tot 3 in bijgaande tabel de sociale structuur weer van de Antwerpse bevolking omstreeks 1830.

Het gemiddeld K.I. bedroeg 309,04 F, iets minder dus dan voorzien in klasse 33. Dat gemiddelde werd niet bereikt door 6662 huizen (67 %). Slechts 5 % van de woningen had een K.I. van 999 F en meer, terwijl 28 % tot de middengroep behoorde (klassen 21 tot 33).

Wie woonde in welke huizen? Slechts enkele steekproeven werden uitgevoerd, betreffende enerzijds de armste bevolkingslaag (kolom 4), anderzijds een meer begoede groep, nl. patentbetalers (overige kolommen).

De patentbetalers

Van de patentbetalers, wonend in de tweede wijk in 1834, werd nagegaan wie een eigen huis bewoonde en welk het K.I. ervan was. Handelaars, producenten en beoefenaars van vrije beroepen werden onderscheiden. De hoogte van het patentrecht gaf gelegenheid de vermoede relatie tussen beroep-belasting-woning te onderzoeken. De verdeling van de belasting in de categorieën: 100 F en meer, tussen 40 en 100 en minder dan 40 F is volkomen arbitrair.

De cijfers mogen niet eng geïnterpreteerd worden. De belasting weerspiegelt niet noodzakelijk de fortuinstoestand en trof eventueel niet het volledige inkomen. Eigenaar worden van een huis kan gebeuren door aankoop of erfenis. In het laatste geval kan er een grote kloof zijn tussen het inkomen en de waarde van het verworven pand.

¹ J. HANNES, *De voorbereiding van het parcellair kadaster. Een bronnenstudie*. Driemaandelijks tijdschrift van het gemeentekrediet van België, 1967, nr. 80, p. 87.

² Provinciale Bewaring van het Kadaster te Antwerpen. Oud archief.

³ De bruto huurwaarde werd met 25 % verminderd voor onkosten en herstellingen. Het inkomen was berekend in gulden. Bij de omrekening ervan in F (1833) werd eerst het bedrag in gulden met 10 % verminderd.

Een gekochte woning staat wellicht nauwer in verband met het vermogen van de koper, d. i. met zijn fortuin of inkomen. Tenslotte moet worden opgemerkt dat de onderscheiden belastingscategorieën zeer breed genomen werden. Er is een groot verschil tussen een patentrecht van 3 F en 39 F of tussen 41 F en 99 F. De grote spreiding van de woningen op de waardeschaal hoeft derhalve niet te verwonderen.

Ondanks de gebreken van het materiaal en de beperktheid van het onderzoek, is de relatie tussen de belasting en de waarde van de woning duidelijk waarneembaar. Het gemiddeld K.I. van de woningen der diverse groepen toont de opvallende verschillen aan ⁴.

Bewoners of eigenaars	Gemiddeld K.I. der woningen
Armen	149 F
Handelaars :	
— meer dan 100 F patentrecht;	1.595 F
— tussen 40 en 100 F;	677 F
— minder dan 40 F.	289 F
Producenten :	
— meer dan 100 F;	1.045 F
— tussen 40 en 100 F;	485 F
— minder dan 40 F.	305 F
Vrije Beroepen	618 F

Het gemiddeld K.I. van alle woningen in Antwerpen was 309 F. Dit gemiddelde werd benaderd door de woningen van de kleine middenstanders (minder dan 40 F patent). De middengroep (40 tot 100F) overtrof het gemiddelde reeds in ruime mate. De enkele beoefenaars van vrije beroepen zijn, wat betreft hun woning, met deze groep te vergelijken. De belangrijke producenten en meer nog de vooraanstaande handelaars vinden we in de „dure” woningen.

De armen

Een adressenlijst van de door het Bureel van Weldadigheid ondersteunde personen in 1827 vormt het uitgangspunt ⁵. De oppervlakte en het K.I. van de woningen die ze betrokken werden opgezocht in het register 208 (Oorspronkelijk aanwijzende tafel, jaar

⁴ In de tabel wordt het gemiddelde met een * aangeduid bij het cijfer dat het dichtst het gemiddelde benadert.

⁵ Archief C.O.O. Antwerpen, Onderstandslijsten, Bestendige Onderstand, 1827.

1834) van het kadaster. Deze armen waren uiteraard huurder van de betrokken woningen en doorgaans huurden ze slechts een deel van het huis, m. a. w. in bijgaande tabel is de toestand te gunstig voorgesteld. De vrij hoog gewaardeerde woningen in kolom 4 zijn huizen waarvan bv. alleen maar een zolderkamer door armlastigen bewoond werd. Het tijdsverschil van bijna 8 jaar tussen 1827 en 1834 heeft uiteraard ook invloed op de resultaten.

De huizen waarin de armlastigen woonden halen een gemiddeld K.I. van slechts 149 F.

Over deze minder waardevolle woningen werden nog enkele bijkomende inlichtingen opgezocht, nl. de oppervlakte (in de kadastrale archieven) en het aantal inwoners per woning (Bevolkingsregisters, toestand op 1-1-1830).

Van 23 woningen werd de oppervlakte niet in rekening gebracht omdat de percelen nog een magazijn bevatten. De genoteerde oppervlakte omvat ook binnenkoeren, kleine tuintjes enz. en overtreft dus de eigenlijk bewoonbare ruimte. Hier staat tegenover dat we met het kadaster niet worden ingelicht over de verdiepingen. Het aantal inwoners van 785 dezer woningen kon worden opgezocht in de bevolkingsregisters van 1830. Er is een verschil van bijna 5 jaar tussen de bevolkingstelling en de inlichtingen van het kadaster en daaronder kunnen de resultaten lijden. Erger is echter dat in de bevolkingsregisters alleen de wettelijke bevolking voorkomt. Het feitelijke bevolkingscijfer was, zeker in de armenbuurten, gevoelig hoger. Dat alles betekent dat de hierna berekende ruimte per individu ongetwijfeld nog te groot is.

Wat de oppervlakte betreft kunnen de woningen als volgt verdeeld worden :

Opp. in m ²	Aantal huizen	%
1-9	1	0,13
10-19	41	5,15
20-29	164	20,56
30-39	132	16,54
40-49	93	11,65
50-59	99	12,40
60-69	68	8,52
70-79	46	5,76
80-89	34	4,26
90-99	21	2,63
100-108	19	2,38
+108	80	10,02
Totaal :	798	100

Uit deze reeks blijkt dat 66 % der armenwoningen een oppervlakte hadden van minder dan 60 m². Ongeacht het aantal bewoners, wijzen deze cijfers reeds zeer duidelijk op de uiterst geringe omvang van de meeste huisjes.

Wanneer wij er de respectievelijke bevolking bij betrekken, wordt de toestand nog veel scherper gesteld. We klasseren de woningen volgens het aantal m² ruimte dat ze per inwoner te bieden hadden.

Oppervlakte in m ² per bewoner	Aantal woningen	%
minder dan 1 m ²	13	1,65
1- 4,9	420	53,51
5- 9,9	214	27,27
10-14,9	77	9,81
15-19,9	25	3,18
meer dan 20	36	4,58
Totaal :	785	100

Dit betekent dat in 82 % der woningen minder dan 10 m² en in 55 % zelfs minder dan 5 m² per inwoner beschikbaar was. Deze geringe ruimte wordt totaal ondraaglijk wanneer wij weten dat de hoogte van de vertrekken in de kleine huizen niet meer bedroeg dan 2 tot 2,50 m⁶.

Stadsarchitect Bourla merkte in 1850 op dat minimum 14 m³ lucht per persoon noodzakelijk was⁷. In ongeveer 65 % van de woningen werd dat strikte minimum niet bereikt. De betekenis van deze cijfers wordt duidelijker wanneer we vergelijken met het huidige gemiddelde in de provincie Antwerpen. Volgens de telling van 1947 bedroeg de gemiddelde beschikbare woonruimte voor alle bevolkingslagen samen 18,84 m² per persoon en in 1961, 22,79 m²⁸. Volgens onze huidige normen heeft een gezin van 4 à 5 personen minimum 50 à 60 m² aan ruimte nodig⁹. In het midden van de 19e eeuw volde-

⁶ Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, nr. 439, Openbare Gezondheid, Armenkrochten, Gezondmaking, 1850-1859.

⁷ *Idem*, Bourla (30-9-1850).

⁸ Studiecentrum voor de expansie van Antwerpen. *Antwerpse monografieën. Een reeks samenvattende studies over de provincie Antwerpen en het arrondissement St.-Niklaas*, nr. 6, Huisvesting, p. 26.

den 65 % van de huizen, bewoond door armen, al zeker niet aan deze voorwaarde. Meestal woonden er meer dan 5 personen in. In de vierde wijk bv. waren in 1852 slechts 24 % van de huisjes, gelegen aan de gangen bewoond door minder dan 5 personen¹⁰.

Er is echter nog meer. Het is inderdaad onjuist in verband met de bevolkingsdichtheid alleen rekening te houden met het totaal aantal personen en niet met de gezinsstructuur. Het is duidelijk dat overbevolking nog scherper wordt aanvoeld wanneer er niet alleen teveel personen gehuisvest zijn op een te geringe oppervlakte, maar wanneer deze personen dan nog behoren tot verschillende gezinnen. Aan de hand van de gangentelling van 1842 bleek dat, op een totaal van 1940 gezinnen, er slechts 579 waren (30 %) die hun huisje alleen bewoonden. Wanneer we daarbij rekening houden met het feit dat 5 % daarvan in godshuizen verbleef, dan blijven er nog maar 25 % alleenwonende gezinnen over. De overige waren verplicht hun huisje te delen met een ander gezin of zelfs met meerdere gezinnen¹¹.

De gedane steekproeven zijn van een beperkte omvang en er bestaat geen volledige zekerheid, noch over de juistheid van de klasering der woningen noch over de betrouwbaarheid van bv. de relatie patent-inkomen-vermogen. Het blijkt nochtans dat een sociale laag zeer goed kan benaderd worden langs de wooncultuur om.

⁹ C. CRAPPE, „Verslag over een onderzoek naar de woonkwaliteit in België”, in *Wonen*, 1967, p. 48.

¹⁰ S.A., M.A., nr. 439, Politie 4° wijk, gangentelling (5-6-1852).

¹¹ S.A., M.A., nr. 937 (1), Gangentelling van 1842.

DE WONINGEN IN ANTWERPEN IN 1834

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
klasse	tarief	Totaal Antwerpen	Armen-woningen	Handelaars			Producenten			Vrije Beroepen
				> 100	40-100	< 40	> 100	40-100	< 40	
1	4.287	1								
2	3.999	2								
3	3.714	2								
4	3.429	5		1						
5	3.144	8		2						
6	2.856	11		1						
7	2.685	8					1			
8	2.514	8								
9	2.343	19		1						
10	2.172	29		1			1			
11	2.001	22		4						
12	1.857	24		*	1					
13	1.713	45	1	4						
14	1.572	18								
15	1.428	27	1	1						
16	1.344	42	1	1		2	1			
17	1.257	45		1						
18	1.170	48	2	1						1
19	1.086	64		2	1	1	1	1		
20	999	77		2	2	1	*		1	
21	915	91	1	1	2		1			
22	828	112	1	1				1		1
23	744	161	1	2	1	1	3			
24	657	180	1	2	*		1		1	1
25	600	185	3		1	3	3	3	1	*
26	543	196	4		2	2	1	1	2	2
27	486	238	8			1		6*	4	2
28	456	168			4	3		2	1	1
29	429	200	7		1	4			1	
30	399	265	8	1		3		2	8	1
31	372	138	3			5		2	3	
32	342	381	18		1	7		3	13	
33	315	370*	16		1	11		2	7*	
34	285	470	27			12*		2	12	
35	258	464	22			13			6	
36	228	536	45			19		2	8	
37	201	533	48			7			5	
38	171	650	77			13			6	
39	156	578	75*			7			1	
40	126	349	61			2			4	
41	114	357	56			5				
42	102	228	35							
43	90	390	68			4				
44	81	338	69		1	3				
45	69	297	51			1			2	
46	63	135	26						1	
47	57	274	40						1	
48	51	256	45							
49	45	319	48							
50	39	271	40							
51	33	112	7							
22	30	78	5							
53	24	17								
54	18	10								
		9.852	921	29	18	131	7	30	88	9

WOONTOESTANDEN EN GANGENSANERINGEN TE ANTWERPEN IN HET MIDDEN DER 19e EEUW

C. LIS
Aspirante N.F.W.O.

1. PROBLEMATIEK

De stad wordt als maatschappelijke totaliteit het best weerspiegeld in de woonsituatie. De verdeling over de stad van verschillende huizentypen is immers bij uitstek de uitdrukking van het sociaal economisch leven in zijn geheel en de klassensegregatie in het bijzonder. Vandaar dat een kwantitatieve studie revelerend is voor de sociale geschiedenis en vooral voor de socio-professionele stratifikatie¹.

Er is echter meer. De woning veruiterlijkt niet alleen de materiële situatie, zij is er ook de konsolidatie van. Aldus reveleert en bevestigt zij een klassenonderscheid. De woning duidt inderdaad aan in welke mate de behoeften voor de verschillende bevolkingslagen op gebied van huisvesting voldaan zijn. Deze behoeften hebben betrekking op beschutting, maar vooral op inrichting en toeëigening van een bepaalde ruimte, waarbinnen voldoende licht, lucht en sanitaire uitrusting, de stille afzondering mogelijk maken. Het ontbreken hiervan is al naargelang de graad schadelijk of katastrofaal². Wanneer dit het geval is voor grote bevolkingslagen, mogen wij spreken van een krisistoestand. Deze woonkrisis, al dan niet van lange duur, kan het resultaat zijn van een demografische explosie, die niet opgevangen werd door een aangepaste woonpolitiek. Chombart De Lauwe merkt daarom terecht op : „Si l'habitation est une manifestation de la culture, la crise de l'habitation exprime un déséquilibre sur ce plan”³. De woning en het gezin zijn dus het resultaat van een maatschappelijke ordening. Dit betekent konkreet dat niet voor iedereen dezelfde behoeften in dezelfde mate bevredigend zijn.

De woning en meer speciaal de krotwoning reveleert en bevestigt ook een biologisch minderwaardige positie. De interessante studie van L. Chevalier en medewerkers betreffende de cholera in Europa, toont zeer duidelijk de onvermijdelijke relatie aan tussen armoede en

¹ Zie voorgaand artikel p. 86.

² M. J. CHOMBART DE LAUWE, „Dégradation du logement et ses conséquences”, in *Famille et Habitation*, Parijs 1959, I, pp. 109 tot 121.

³ P. CHOMBART DE LAUWE, *Famille et Habitation*, I, p. 19.

hoge mortaliteit⁴. Deze biologische inferioriteit is het resultaat van een bestendige ondervoeding en een huisvesting waarvan Multatuli beweerde dat geen rechtgeaarde Hollandse koe ze zou verdragen. Gezien de krotbewoners in een waar ghetto leven, ontwikkelt zich ook een aparte levensvorm. Kaplow wijst op het feit dat „...the poor were set off from the rest of society by so many differences of clothing, diet, working and living conditions, not to mention language, that they could not fail to develop some sense of themselves as belonging to a special community that of the bottom dogs”⁵.

Tegelijkertijd echter wordt binnen elke groep dezelfde sociale orde gefundeerd of verworpen. Dit veronderstelt een algemeen historisch bewustzijn en in dit verband ook een inzicht in de heersende wooncultuur als spiegel van de klassentegenstellingen. Wij zijn zó sterk getekend door het voortschrijdend industrialisatieproces, dat wij zeer moeilijk en traag de mens terug centraal kunnen stellen. Het negeren van het algemeen menselijk belang wortelt vooral in de 19e eeuw, waarover Mumford opmerkte dat „...jamais encore des discordances aussi grossières n'avaient été jugées normales — normales et inévitables”⁶. Hier stelt zich dus de mogelijkheid tot bevestiging van een verkeerde wereld, tenzij een ver doorgedreven crisis in de woontoestand noodzakelijkerwijze moet omslaan in het tegendeel. Mumford en Chevalier wijzen ook in die richting. De kosten voor ziektebestrijding, criminaliteit, dronkzucht en ontucht worden inderdaad zo opgedreven, dat de voordelen van krottenexploitatie er niet langer meer tegen opwegen. De bourgeoisie wordt gedwongen toegevingen te doen omdat zij dreigt zelf het slachtoffer te worden van een toenemende maatschappelijke polarisatie. In het midden van de 19^e eeuw was de toestand in ieder geval ondraaglijk geworden en, meer nog, gevaarlijk. Niet alleen was het technisch sanitair equipement van de stad ver beneden de vereisten van een zo talrijke bevolking, maar ook betekende de onmenselijke opeenhoping in sommige wijken een bestendig gevaar in geval van besmetting. En hiermee raken wij een zeer belangrijk element aan, nl. de dubbele sociale betekenis van de besmettelijke ziekten in de 19^e eeuw en meer speciaal van de cholera. Alle verdienste komt hier toe aan L. Chevalier, die samen met zijn medewerkers de nadruk heeft gelegd op de verscherping van de sociale tegenstellingen enerzijds, het op gang komen van de overheidsmaatregelen anderzijds. „Pour les bourgeois, les groupes populaires con-

⁴ L. CHEVALIER, *Le choléra, la première épidémie du XIXe siècle*, Parijs 1958.

⁵ J. KAPLOW, „The culture of poverty in Paris”, in *International Review of Social History*, vol. XII, 1967, p. 289.

⁶ L. MUMFORD, *La cité à travers l'histoire*, Parijs 1964, p. 564.

stituent par leur seule présence un danger et un danger de mort. Pour les gens du peuple le choléra est la forme ultime d'un règlement de compte social. C'est en termes de vie et de mort que se pose le problème des rapports entre les groupes''⁷. Dit was het resultaat van het feit dat een belangrijk deel der bevolking aan de rand van de stad leefde, niet alleen op economisch, maar ook en vooral op biologisch gebied, in zijn manier van voortbrengen, lijden en sterven⁸.

De 19e eeuw kan in haar totaliteit slechts begrepen worden, wanneer wij ook plaats ruimen voor deze groep paupers aan de rand van een samenleving in expansie. De onderste laag van de bevolking, die zeer weinig lichamelijke en geestelijke kracht in zich verzamelde, ontwikkelde in de 19^e eeuw een logge, passieve druk, die even belangrijk was als de bewust gestelde akte van de enkeling.

2. SITUERING VAN HET ONDERZOEK

Het onderzoek is gesitueerd omstreeks 1850, toen de overheid voor het eerst gedwongen werd haar aandacht op de krotwoningen te richten en een saneringsplan uit te werken. Antwerpen is slechts in die mate belangrijk dat het zowel demografisch als sociaal-economisch een interessant onderzoeksterrein uitmaakt, wat echter niet wil zeggen dat in andere steden van België geen gelijkaardige studie kan ondernomen worden. Binnen welke historische totaliteit bestuderen wij dit onderwerp?

De 19^e eeuw stelde, uit demografisch oogpunt bekeken, de toenemende verstedelijking centraal. Dit betekende in de eerste plaats een toevloed van immigranten vanuit een verarmd platteland. Binnen de oude, enge stadswallen hoopten deze paupers zich op waar er ook maar plaats gevonden werd. Economisch betekende dit een ondraaglijke druk van een ongeschoolde, behoeftige bevolking, die kwam werk zoeken of, wat veel meer het geval was, ten laste viel van de openbare- of privé-liefdadigheid⁹. Deze vlucht naar de stad was meestal katastrofaal, gezien de immigranten in een stad als Antwerpen geen mogelijkheid geboden werd om zich, zoals te Gent, in nieuwe industrieën in te schakelen. Meestal kwamen zij de reeds bestaande onderste laag aanvullen en verzeilden in een leger van daklozen en

⁷ L. CHEVALIER, *op. cit.*, p. 14.

⁸ *Idem*, p. X.

⁹ C. LIS, „Peilingen naar de armoede te Antwerpen in het midden der 19^e eeuw”, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, dl. XLVI, 1968, pp. 468 tot 489.

bedelaars. Dit alles leidde tot een sociaal-economische crisis, die ook naar buiten trad in de woontoestanden. Naarmate de demografische druk vergrootte, werd de situatie nijpender. Dit betekende vooral dat de ruimte, beschikbaar voor de onderste bevolkingslaag, steeds verder werd onderverdeeld. Dit leidde tot het fenomeen der gangen, stegen en hofjes, tot de onderverhuring der burgerswoningen, kortom tot de krotwoning in de meest karakteristieke zin van het woord. Dit leidde eveneens tot het beroep van huisjesmelker en tot de zeer ver doorgedreven grondspeculatie. Het blinde winstbejag maakte de stad vlug ongeniet- en onbewoonbaar. Het systematisch inpalmen van elke groene zone vernietigde de leefbaarheid in al haar facetten.

Het werd reeds herhaaldelijk aangetoond dat de industriële revolutie wortelde in de agrarische sector met haar relatieve overbevolking¹⁰. Hiervoor was niet alleen de technische vooruitgang verantwoordelijk, maar ook het systeem van landbouwuitbating¹¹. Dit alles werd uiteindelijk nog versneld door de vernietiging van de huisnijverheid en de diep inslaande oogstkrissen. Ook de groei van de Antwerpse bevolking was toe te schrijven aan een zeer sterke inwijking en dat vooral rond het midden der eeuw¹².

jaar	bevolkings- toename	immigratie- overschot	% van toename
1841-50	12.500	7.190	58
1851-60	20.000	14.710	71
1861-70	20.500	14.870	72

Het immigratieoverschot was vooral groot in 1847 en 1853, jaren van crisis in de landbouw. De tijdgenoten beseften onmiddellijk het gevaar van deze inwijking, vooral de welgestelden, die de financiële last vreesden. De stijgende rekening van het Bureau van Wel-

¹⁰ J. CRAEYBECKX, „Agrarische wortels van de industriële omwenteling”, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, dl. XLI, 1963, pp. 436 tot 438; P. BAÏROCH, *Niveau de développement économique*, Annales E.S.C., 1965, p. III4.

¹¹ B. S. ROWNTREE, *Comment diminuer la misère*, Parijs 1910, pp. 51 tot 68.

¹² J. KRUTHOF, „De demografische ontwikkeling in de XIXe eeuw”, in *Bouwstoffen tot de geschiedenis van Antwerpen in de 19e eeuw*, Antwerpen 1964, p. 521.

dadigheid was het eerste alarmteken ¹³. „On croit généralement dans nos provinces qu'Anvers est un pays d'Eldorado. Aussi, les ouvriers qui manquent de travail refluent vers nos murs avec femmes et enfants...”. Alles ging goed zolang zij werk zochten en dat was meestal zo gedurende vier jaar, omdat zij pas dan konden genieten van steun vanwege het Bureel van Weldadigheid. Men zocht dan ook zeer ijverig naar middelen om deze onderhoudskosten te laten dekken door andere gemeenten. Deze houding wijst uit dat zij er veel meer op voorzien waren de kosten op andere gemeenten af te wentelen, dan om zelf een oplossing voor het probleem in zijn geheel te zoeken. Waren de immigranten een last voor de bezittende klasse, voor de arbeiders betekenden zij een concurrent in de strijd om arbeid. In Engeland verkeerden de Ieren in een gelijkaardige positie, waar zij de reeds lage levensstandaard van de Engelse arbeiders nog verder naar beneden trokken ¹⁴. Daardoor werd ook de woningnood nog scherper gesteld.

Wat Antwerpen betreft is het verhelderend even te vergelijken met voorgaande eeuwen ¹⁵.

BINNEN DE STAD

Jaar	Woonhuizen	Bevolking
1648	11.316	74.475
1826	9.131	65.980

In de 16^e eeuw werd de bevolking geëvalueerd op 89.996 inwoners binnen de wallen ¹⁶. Indien deze cijfers juist blijken, dan betekent dit dat Antwerpen in vroegere perioden een even groot, zo niet groter, bevolkingsaantal heeft moeten herbergen. Hier stelt zich

¹³ Stadsarchief Antwerpen (S.A.) Modern Archief (M.A.), 189/1, *Bureau de Bienfaisance*, 1820-1859, *Rapport fait au nom de la commission des finances par Werbrouck-Pieters* (30-10-1839).

¹⁴ F. ENGELS, *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland*, Moskouw, z.d., pp. 161 tot 167.

¹⁵ J. F. WILLEMS, *De oude bevolking der provincie Antwerpen met de tegenwoordige vergeleken*, Antwerpen 1829, tabel G.

¹⁶ J. CRAEYBECKX en R. BOUMANS, „Het bevolkingscijfer van Antwerpen in het derde kwart der XVIe eeuw”, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, Groningen 1947, pp. 396 en 397. De auteurs halen hier de telling van Scribanus aan.

dus de vraag of de woningnood toen ook even scherp werd gevoeld met alle sociale indicaties vandien, m.a.w. in welke mate waren de maatschappelijke tegenstellingen in de 19^e eeuw het resultaat van een demografische druk. Jammer genoeg moeten wij deze vragen onbeantwoord laten. Alleen een nauwe samenwerking met specialisten van de 16^e eeuw kan verhelderend zijn. Tot nu toe werd echter geen nauwkeurige demografische studie, gepaard aan een sociaal-economische spreiding, ondernomen, zodat wij slechts gissingen kunnen maken. Wel stellen wij vast dat de stedelijke oppervlakte sinds de Spaanse tijd niet meer was toegenomen en wij tot de jaren zestig in de 19^e eeuw moeten wachten alvorens er terug sprake was van uitbreiding. De Antwerpenaren waren toen echter vooral opgezweept door het militaire gevaar dat aan de uitbreiding verbonden was, terwijl de burgerij zich ergerde aan de krijgsdienstbaarheden, die op een kring rondom de stad rustten, waardoor de gronden in waarde verminderden¹⁷. In de verschillende pleidooien daterend uit die tijd werd telkens gewezen op de noodzaak de stad te vergroten, gezien het stijgend bevolkingsaantal. „Si la statistique ne l'avait constaté déjà, ce fait le serait suffisamment par les innombrables constructions qui s'improvisent à l'extérieur de la ville et jusque sous le canon de la place¹⁸. Werbrouck-Pieters had er in 1839 reeds op gewezen dat de verarmde bevolking, vooral in de wijken buiten de stad, zeer dicht opeengepakt werd¹⁹. Zeer veel nadruk werd gelegd op het belang van de expansie voor de haven. In een vertoogschrift werd opgemerkt : „Sedert lang kan de stad, door haren band van oude vestingen gekluisterd, U niet meer vervatten. Al de onbebouwde gronden zijn achtereenvolgens ingenomen geworden. Men heeft de grote eigendommen, de oude kloosters, de kazernen zien verkaveld, verdeeld en de woningen veranderd worden. De pakhuizen ontbreken, de grond klimt bovenmatig in prijs; dan, de rijkdom vergroot met het werk, en de prachtige gebouwen, die zich op de puinhopen der oude en nederige woningen verheffen, verkleinen de oppervlakte en vergroten de behoefte aan uitbreiding”²⁰. Een studie betreffende dit onderwerp

¹⁷ L. WILS, *Het ontstaan van de Meetingpartij te Antwerpen en haar invloed op de Belgische politiek*, Antwerpen 1963, p. 24.

¹⁸ E. RICHE, *Mémoire adressé au département des travaux publics à l'appui d'une demande en concession pour l'agrandissement de la ville et l'établissement d'un entrepôt franc à Anvers*, Antwerpen 1847, p. 9. Publicatie gebundeld in S.A.M.A. 16/6.

¹⁹ Zie voetnota 13.

²⁰ *Vertoogschrift zijner majesteit den Koning der Belgen toegezonden door de kommissie der 5e wijk en der voorsteden van Antwerpen gevolgd van geschiedkundige aantekeningen op den handel dezer haven, sedert de XVIe eeuw tot onze dagen*, Anwerpen 1854, p. 43, S.A.M.A. 16/6.

zou moeten aantonen in welke mate in de loop der eeuwen, de arbeiderswoningen verdrongen werden en plaats hebben moeten maken voor de rijke handeldrijvende bourgeoisie. In de 19^e eeuw stellen wij in ieder geval vast dat de verfraaiing van de stad beperkt bleef tot de brede lanen, waar de inspanningen van het kapitaal niet geminimaliseerd werden door de aanwezigheid van gore armenbuurten, die de fijn uitgedoste wandelaars alleen maar konden ergeren. De wet van 1867, ten voordele van de onteigening, werd dan ook meer aanzien als een middel tot verfraaiing van de stad dan als een saneringsmaatregel, gekoppeld aan de oprichting van arbeiderswoningen²¹. Wij zijn in ieder geval geneigd ook in verband met de toeëigening van de ruimte, van een voortschrijdende sociale kloof te spreken. Waarvan was anders de ondraaglijke opeenhoping het gevolg? Waarom anders werden de buitenwijken zo ordeloos en snel bevolkt? De spreiding en de aard der beweging is dus een uitstekende maatstaf voor de toenemende klassentegenstellingen.

Uit de voorgaande bladzijden blijkt de complexiteit van het onderwerp. Er zou moeten vastgesteld worden in hoeverre de woontoestanden in de 19^e eeuw kunnen begrepen worden vanuit de specifieke situatie van relatieve agrarische en stedelijke overbevolking, gepaard aan het ontbreken van een wooncultuur en een woonpolitiek. Dit veronderstelt echter comparatieve geschiedenis, die hier nog maar gedeeltelijk mogelijk is.

Voor ons stelt de 19^e eeuwse stad zich als de beginfase van een chaotische opeenstapeling van huizen en mensen, waarvan wij nog steeds de gevolgen dragen. Met dit artikel is het onze bedoeling een onderzoek in te stellen naar de mentaliteit die dit heeft mogelijk gemaakt en nu nog steeds mogelijk maakt; het is nu alleen beter gecamoufleerd. Verder gaan wij na in welke mate het al dan niet overgaan tot aktie het resultaat is geweest van de druk, die deze toestanden uitoefenden op de bezittende klasse. Aldus trachten wij de klassentegenstellingen te benaderen en dit aan de hand van de eerste krottensaneringen.

3. DE VOORBEREIDENDE FASE

Te Antwerpen stelden wij eveneens vast dat de aandacht van de overheid voor de woontoestanden en de algemene hygiëne steeds volgde op een cholera-aanval. Iedereen werd wakker geschud in 1832-1833 toen 1.029 gevallen genoteerd werden, waarvan er 725

²¹ L. BERTRAND, *Le logement de l'ouvrier et du pauvre en Belgique*, Parijs 1888, p. 115.

stierven²². Tijdens deze aanval werd een lokale sanitaire commissie opgericht, die echter voor een onoverkomelijke taak stond. Het gebrek aan linnengoed, beddelakens en vers stro was voor de meeste armen een geweldige hindernis om enige zuiverheid te bereiken. Daarbij moest de commissie met spijt vaststellen dat „...les différentes améliorations indiquées dans leurs rapports n'ont encore reçus aucune exécution ...”²³. De stad vreesde weer de hoge kosten en wilde alles zo veel mogelijk afwentelen op het B.v.W., dat op zijn beurt over te weinig subsidies beschikte en met de grootste omzichtigheid tot betaling moest overgaan²⁴. Kortom de verleende hulp werd een druppel op een veel te hete plaat. Daarbij was de stad totaal onvoorbereid op de aktie zodat alles zeer chaotisch verliep. Zo verbood men bv. aan de armen, beenderen te verzamelen op één punt binnen de stad, maar men vergat daarbij op te merken dat deze beenderen evenmin thuis mochten blijven liggen, zodat juist het tegenovergestelde resultaat verkregen werd²⁵.

De ingestelde commissie legde wel de nadruk op de ongezonde toestand van sommige straten, waar de stinkende beerputten overvol waren, de voetpaden onder het vuil bedolven en de onbruikbare goten bij regenweer alles tot één grote modderpoel herleidden²⁶. Daarbij kwam nog dat op sommige plaatsen van de stad een geweldige stank heerste die toegeschreven werd aan „...les matières fécales d'une certaine consistance qu'on ramasse dans les rues, avec une qualité liquide et de moindre valeur, dont on forme un dépôt”²⁷.

Op veel plaatsen werden ook koeien of andere dieren gehouden, wat de zuiverheid niet bepaald in de hand werkte²⁸. Rekenen wij daarbij nog de schadelijke uitwasemingen van de vlieten en ruien, dan heeft men reeds een weinig inzicht in de onoverkomelijke taak onmiddellijk te reageren op algeheel besmettingsgevaar. Toch waren er ook positieve aspecten verbonden aan een epidemie. Voor het eerst werd de overheid verplicht niet alleen kennis te nemen van de bestaande vervuiling, maar ook haar onmacht te bekennen op een zeer dramatisch ogenblik. Zij kon zichzelf en de leidende klasse niet

²² J. KRUIHOF, *op. cit.*, p. 524.

²³ S.A.M.A., 438/B (3), *Openbare gezondheid, Algemene zaken*, 1831-1848, Commission Sanitaire Locale (1-2-1832).

²⁴ C. LIS, „Peilingen naar het belang van de steun verleend door het Bureel van Weldadigheid te Antwerpen, 1836-1875”, in *Tijdschrift voor Hospitaalgeschiedenis*, 1968. S.A.M.A., 438/B (8), Stad aan B.v.W. (17-4-1832).

²⁵ S.A.M.A., 438/B (II), Commission sanitaire (1-8-1832).

²⁶ Idem (13-9-1832) en 438/B (3), Commission sanitaire (1-2-1832).

²⁷ S.A.M.A., 438/B (II), Inspecteur spéciale de police (11-9-1832).

²⁸ Idem, 438/B (10), Commission de la police de la 4e section.

beschermen tegen de oprukkende ziekte. De rekening van een latente sociale crisis werd voor het eerst met ontstellende nadruk gepresenteerd. Tot een werkelijk diepgaande aktie heeft deze crisis echter niet bijgedragen. De sanitaire agenten werden wel in dienst gehouden maar ingelijfd bij de politie, zonder dat wij er in de loop der volgende jaren speciale aktiviteiten van vermeld vonden²⁹. In 1837 werd een „comité de salubrité publique” opgericht bestaande uit dokters en apothekers, met de bedoeling „... de rechercher toutes les causes d'insalubrité des rues, des habitations, des établissements publics et particulières, de les signaler à l'autorité compétente et de proposer les mesures d'hygiène publique qui paraîtront les plus propres à l'assainissement des localités en cherchant à concilier ces mesures avec les intérêts des citoyens. Il signalera aussi les abus qui pourraient avoir une influence défavorable sur la santé publique ...”³⁰. Speciaal werd opgemerkt dat het vooral de bedoeling was het gevaar van besmetting tegen te gaan. Typisch was weer de opmerking dat de belangen van de burgers niet in het gedrang mochten komen, van de gegoede burgers natuurlijk; de belangen van de anderen konden onmogelijk *nog* meer geschaad worden. In de verslagen van de stad, lopende van 1837 tot 1846, vinden wij echter geen noemenswaardige zuiveringswerken vermeld. Onder de rubriek openbare werken werd alleen het plaveien van straten of het welven van ruïen vermeld. Uit die periode dateerde ook een summier aanvullend reglement betreffende de zuiverheid der straten³¹. Vanaf 1847 werd regelmatig melding gemaakt van het plaatsen van urinoirs en afvoerbuizen, maar kwantitatief gezien, betekende dit niet in verhouding tot de enorme sanitaire tekorten binnen de hele stad³². Merken wij terloops ook op dat in de jaren veertig een onderzoek naar de kinderarbeid werd ingesteld, waarbij ook sommige woontoestanden even werden aangeraakt³³.

Wanneer echter in 1848-1849 de cholera drie maal heviger toesloeg dan in 1832-1833 werd algemeen alarm geslagen. Nadrukkelijker dan ooit werd de aandacht gevestigd op de toenemende armoede en vervuiling van een zeer grote laag der bevolking, terwijl

²⁹ Verslag over de bestuurlijke en administratieve toestand der stad Antwerpen (V.S.A.), 1836, p. 72.

³⁰ S.A.M.A., 438/A 15), *Gezondheidsagenten, 1832-1837, Comité de salubrité publique* (10-5-1837).

³¹ *Gemeentereglement*, Antwerpen, 17-2-1846. Het bepaalde alleen dat men de straten niet mocht bevuilen.

³² V.S.A., vanaf 1837.

³³ *Rapport sur le travail des enfants et la condition des ouvriers dans la province d'Anvers, Extrait des Annales de la Société de Médecine d'Anvers*, Antwerpen 1844, pp. 17 en 18.

eens te meer bleek dat de sporadische maatregelen totaal onvoldoende waren geweest om een nieuwe invasie van cholera te kunnen minimaliseren, laat staan tegen te houden. Er onstond een kollektieve angst, aangezien 3.371 gevallen genoteerd werden, waarvan er 1.687 stierven³⁴. Deze periode was in haar geheel wel de meest rampzalige van de 19^e eeuw. De levensstandaard daalde geweldig ten gevolge van het mislukken van de oogst en de voortdurende economische crisis³⁵. Het aantal armen steeg onrustbarend snel, terwijl de onderste laag der bevolking steeds minder en minder fysieke weerstand kon opbrengen. Het toeslaan van de cholera was daarom katastrofaal. En weer stelde zich hetzelfde probleem, nl. het sociale karakter van de hoge mortaliteit.

Er moest dringend ingegrepen worden. Op 20-4-1849 richtte Rogier een schrijven aan de goeverneurs, waarin hij hen attent maakte op het feit dat „... diverses causes de dégradation morale et de périssement physique entourent aujourd'hui, dans la plupart des grandes villes, les classes laborieuses”³⁶. Hij spoorde de plaatselijke overheden aan comité's op te richten voor het opzoeken van ongezonde woningen. De Antwerpse stadsoverheid was echter al in maart van datzelfde jaar bezig met een „... projet de règlement relatif à l'assainissement des quartiers populeux et aux habitations de la classe ouvrière..”³⁷. Op 21-7-1849 werd in de gemeenteraad rapport uitgebracht over het interessante en omvangrijke verslag, opgesteld door het comité³⁸. Hierin werden al de taken uiteengezet die in het belang van de hygiëne moesten uitgevoerd worden. Gelukkig vonden wij dit samenvattend rapport terug, dat in detail de toestand van kanalen, riolen, woningen en watervoorziening uiteenzette³⁹. De riolen vervoerden zeer veel kompakt vuil en zelfs uitwerpselen. De uitwerking hiervan werd nog verergerd doordat de waterlozing niet dikwijls genoeg of onvoldoende gebeurde. Veel straten beschikten niet over hoofdrioleringen, vooral in de gangen en stegen, waar meestal slechts geulen in het plaveisel waren. Vooral in de 5^e wijk was de toestand zeer erg. Stilstaand water

³⁴ J. KRUITHOF, *op. cit.*, p. 524.

³⁵ O. RAEYMAECKERS, *De sociale toestand in Antwerpen, 1845-1850*, Noordgouw, III, 1963.

³⁶ S.A.M.A., 439, *Openbare gezondheid, Armenkrochten, Gezondmaking, 1850-1859*, Rogier aan de provinciegoeverneur van Antwerpen (20-4-1849).

³⁷ S.A.M.A., 15/34, *Minuten van de processen-verbaal - Gemeenteraad (3-3-1849)*.

³⁸ *Idem* (21-7-1849).

³⁹ S.A.M.A., 439, *Hygiène Publique, Enquête (z.d.)*. Dit verslag werd opge maakt op basis van het politieonderzoek.

verhinderde in het regenseizoen de toegang tot de woningen, terwijl het er in de zomer zonder meer stonk. De leden van het comité waagden zich ook hier en daar aan een voorstel betreffende de omvorming van vlieten tot dokken en tot het trekken van nieuwe straten, maar steeds zó dat de burgerij er kon bij winnen. „Le commerce sera dédommagé de la perte de ce canal par l'emplacement plus commode et plus spacieux qu'on trouverait dans les autres canaux transformés en bassins à flot. La commission croit encore que, par suite de ces constructions, les propriétés environnantes augmenteraient en valeur foncière et que les riverains s'empressent d'accorder à la commune leur concours financier”⁴⁰. Het is duidelijk dat zelfs in de hoogste nood het klassebelang niet uit het oog verloren werd. Eerst werd overgegaan tot werken die in het voordeel van de eigenaar konden spelen, terwijl heel de stad schreeuwde om saneringen in haar armenwijken. Uiteindelijk kwam toch het gemeentelijk reglement tot stand waarbij de bewoning verboden werd van „... plaetsen waervan de slechte bouwtoestand, de onreinheid, de mangel aan lucht of afwatering, of de slechte ligging, op eene bestendige wijze de openbare gezondheid in gevaer stellen”⁴¹. Dit reglement werd hoogst noodzakelijk wanneer wij volgende tekst betreffend de woontoestanden in acht nemen: „Grand nombre de demeures, surtout celles qu'on rencontre dans les impasses, n'ont ni puits d'eau de source, ni citerne, ni fosse d'aisance et quand cette dernière existe, son regard est souvent placé dans l'intérieur d'une chambre. Les appartements trop peu spacieux sont ordinairement remplis d'un air humide et infect. Rarement on rencontre à ces demeures des tuyaux de descente pour les eaux des toits; les eaux pluviales et ménagères sont stagnantes, ce que l'on peut attribuer au défaut de curage des puissards et à l'état de délabrement des égouts qui sont généralement à ciel ouvert”⁴².

Daarop stelde de commissie voor richtlijnen uit te werken waarnaar de eigenaars zich zouden kunnen richten en dat vooral wat betreft de minimale hoogte en breedte der gangen en binnenkoeren. Terloops werd ook opgemerkt dat de bouw van arbeiderswoningen van overheidswege zou moeten gestimuleerd worden. Van dit laatste kwam echter nog lang niets terecht. Wel heeft 's Hertogs, een belangrijk aannemer, in 1849 voorgesteld een werkmanswijk uit te bouwen met financiële steun van de stad, die er, na verloop van jaren, ook eigenaar van zou worden. De huishuren waren echter zo hoog dat het

⁴⁰ *Idem*, p. 6.

⁴¹ Gemeentereglement, 8-9-1849.

⁴² S.A.M.A., 439, Hygiène publique..., pp. 6 e.v.

onmogelijk de arbeidersklasse had kunnen aantrekken. De enkele archiefstukken desbetreffende wezen echter duidelijk uit dat het de bedoeling was hoge winsten te boeken met medeplichtigheid van de stad, die op haar beurt niet genoeg geïnteresseerd was⁴³. Alhoewel er niet meer over werkmanswoningen gerept werd, kwam er toch een administratieve machine op gang om een onderzoek in te stellen naar de krotten. Allereerst werd de politie er op uitgestuurd een lijst op te maken, waarop de reeds aangehaalde bevindingen van het comité gebaseerd werden⁴⁴. Dit eerste onderzoek leidde tot de vaststelling dat er in de eerste wijk 4, in de tweede wijk 6, in de derde 11 en in de vierde 43 onzuivere plaatsen waren. Van deze laatste 43, verkeerden er 28 in „... un état de véritable délabrement”⁴⁵. Hoe ging men nu voor elk huis afzonderlijk te werk? Allereerst maakte de politie een kort verslag per huis, dat in handen kwam van de stadsarchitect, die op zijn beurt een technisch advies inleverde. Hier moeten wij terloops even wijzen op de zeer verdienstelijke rol van Bourla, die niet alleen de stad verfraaid heeft, maar met zeer veel moed en toewijding, stap voor stap, de eigenaars trachtte te dwingen sommige verbeteringen aan te brengen⁴⁶. Deze verslagen werden dan aan de gezondheidscommissie gezonden, nadat de stedelijke administratie elk stadium had kunnen volgen. In het jaarlijks verslag van 1850 merkte de stad op dat al de voorgestelde werken nochtans moesten uitgevoerd worden „... de manière à concilier, autant que possible, les intérêts des propriétaires avec les exigences de l'hygiène publique”⁴⁷. Dat was nu juist niet langer mogelijk. De belangen van de eigenaars waren helemaal niet te verzoenen met deze van de krotbewoners. Met het gevaar van de cholera week dus ook geleidelijk de scherpe druk, die drastische maatregelen had kunnen mogelijk maken. Daarbij verschilden Bourla en de geneeskundige commissie van mening over de manier van aanpakken. Bourla was geneigd elke woning, waar de hoeveelheid lucht niet in verhouding was tot het aantal bewoners, als krotwoning te bestempelen en aan te dringen op onmiddellijke ontruiming. Het comité weigerde echter „... de déterminer d'une manière officielle le nombre d'habitants que chaque habitation et chaque chambre est apte de recevoir et d'interdire leur habitation à un nombre excédent. Certainement il serait désirable que

⁴³ S.A.M.A., 15/34 (7-9-1849).

⁴⁴ Zie voetnota 39.

⁴⁵ S.A.M.A., 439, Liste des améliorations à faire sous le rapport d'hygiène publique (Attributions de la police), z.d.

⁴⁶ Voor nadere gegevens betreffende Bourla, zie *Een eeuw openbare werken te Antwerpen, 1863-1963*, Antwerpen 1964, pp. 31-32.

⁴⁷ V.S.A., 1850, p. 108.

le nombre des habitants de ces maisons, de ces chambres étroites et basses, fut réduit, la santé et la moralité y gagneraient incontestablement, mais cette réduction doit être l'objet de conseils incessants, de l'influence paternelle de l'administration locale et non de prescriptions impératives, d'une tarification officielle, aussi impossible à bien établir qu'à faire exécuter"⁴⁸. Deze uitleg plaatst ons midden in het probleem. Hoe is het inderdaad mogelijk degelijk te saneren wanneer er alleen maar paternalistische raadgevingen mogen gegeven worden? Welk nut heeft woonverbod, wanneer er geen betere woningen klaar staan om de krotbewoners te ontvangen? Dit laatste werd echter nog niet ingezien. Alleen het belang van de eigenaar werd beschermd, vermits de ongehoorde opeenhoping in de eerste plaats voor hem een grote bron van inkomsten was. Hoe meer kamers hij apart kon verhuren, hoe hoger het rendement was van één enkel huis. Door hierin te willen snoeien, tastte Bourla rechtstreeks het financiële voordeel van de eigenaar aan. Daarbij wilde men zo weinig mogelijk horen van reglementering. Het „laisser faire, laisser passer" moest op alle gebied de bovenhand behouden. Het is dan ook duidelijk dat de dwang die op de eigenaars werd uitgeoefend in geen geval betrekking had op het aantal huurders. Bourla had goed op te merken „... c'est l'élévation qui manque et sans élévation il n'y a pas de salubrité à espérer surtout lorsque l'on doit dans une seule chambre réunir un nombre d'habitants souvent hors de proportion"⁴⁹. Normaal voorzag hij een minimum van 14 m³ per persoon. De geringe hoogte kon volgens hem niet gecompenseerd worden door een grotere oppervlakte, vermits de luchtlaag bij het plafond en tegen de grond veel minder goed is. „Ces gens restent jours et nuits dans la même chambre. Il ne faut pas se représenter que ces gens sont attentifs à donner de l'air à leurs habitations car ils ont des dispositions contraires, même dans le cas où de moyens d'airage seraient facile, mais l'on doit se représenter que par les temps de pluies et dans la mauvaise saison ces gens tiennent tout clos et fermé afin de ne pas perdre la chaleur, car les gens souvent mal vêtus n'ont pas les moyens de la remplacer". In die ene kamer werd geleefd, gekookt, geslapen en gewassen. Het was daarom schering en inslag dat de kinderen slapen tussen de was, die tot op de grond hing en de lucht bezoedelde. Ook het rapport betreffende kinderarbeid in 1844 maakte melding van deze onmenselijke toestand. Gelukkig, merkte men op, brachten de armen een groot deel van de dag op straat door, zodat de ongezonde lucht alleen maar 's nachts ingeademd werd. Dit is maar

⁴⁸ S.A.M.A., 439, Comité spécial de salubrité publique (18-7-1850).

⁴⁹ *Idem*, Bourla, (30-9-1850).

een schrale troost wanneer men bedenkt in welke smerige ateliers 12 tot 15 uur per dag gewerkt werd. Daar werden de kinderen lichamelijk vervormd ten gevolge van een constant geforceerde houding, of leden ze vroeg aan één of andere kronische ziekte. Daarbij moesten wij er nogmaals de nadruk op leggen dat deze woonsituatie de promiscuïteit in al haar vormen geweldig in de hand werkte, om nog maar te zwijgen van de drankzucht, de kriminaliteit en zelfs de totale verdierlijking of apatie.

Tot nu toe hebben wij aan de hand van de rapporten, uitgaande van de overheid, getracht de woonsituatie zeer algemeen te situeren en onderzocht wanneer en vanuit welk standpunt het probleem benaderd werd. Het is nu onze bedoeling aan de hand van de verslagen betreffende de eerste individuele saneringen een juister inzicht te krijgen in de klassenverhoudingen.

4. DE GANGENSANERINGEN INDIVIDUEEL BEKEKEN

De kwantitatieve gegevens, die wij hier bijeengebracht en aangevuld hebben met kwalitatieve, zijn verspreid over de hele bundel⁵⁰. Het is wel zó dat al de dossiers werden doorgenomen en wij uiteindelijk ook een inzicht hadden in de omvang van de saneringen, althans in deze beginperiode die liep van 1850 tot ± 1859. Een dossier bestond meestal uit het verslag van de politie, dat van de stadsarchitect en soms dat van de geneeskundige commissie. Gelukkig vonden wij ook dikwijls de reactie van de eigenaar die, al dan niet eigenhandig, zijn mening te kennen gaf. Gezien het feit dat sommige zaken jaren aansleepten, vinden wij bepaalde documenten op zeer verschillende plaatsen terug, wat het opzoeken bemoeilijkte. Wij hebben getracht een lijst op te maken, waarin de kwantitatieve gegevens, die later nog verder uitgewerkt kunnen worden, bijeengebracht werden.

Allereerst moeten wij opmerken dat deze eerste saneringen alleen betrekking hadden op gangen en stegen, zodat hiervan in de eerste plaats een grondig overzicht vereist is om het kwantitatief belang te kunnen afmeten. Hiervoor stond ons een uitzonderlijk document ter beschikking, dat nog maar onlangs door een lid van het archiefpersoneel te Antwerpen werd bewerkt in verband met de studie der straatnamen. Het betreft een eerste volledige gangentelling, uitgevoerd in 1842, waarin niet alleen de naam van de straat maar ook

⁵⁰ Al de stukken die alleen op naam van de schrijver zullen worden aangeduid met vermelding van de datum, zijn afkomstig uit de bundel S.A.M.A. nr. 439.

deze van de gang voorkomt. Zeer belangrijk voor ons is de opgave van het aantal huizen en gezinnen, waarmee elke gang bevolkt was. Soms werd naam van de eigenaar eveneens aangeduid, zodat ook in die richting verder onderzoek mogelijk is. Het is niet onze bedoeling deze lijst in extenso weer te geven, maar slechts de belangrijkste elementen samen te vatten⁵¹.

WIJKEN

	I	II	III	IV
Gangen	44	50	34	79
Woningen	209	454	272	584
Gezinnen	328	556	370	686

Zeer uitzonderlijk beschikken wij voor de vierde wijk nog over een lijst opgemaakt in 1852, wanneer ook het aantal personen werd geteld. Er waren toen 806 woningen, die 1.113 gezinnen bevatten of 5.182 personen⁵².

Hoeveel gangen werden nu gesaneerd? Hier zullen wij wijk voor wijk behandelen, niet alleen omwille van de administratieve vergelijkingsmogelijkheid, maar ook omwille van het feit dat onmiddellijk grote kwantitatieve wijkverschillen zullen opvallen. De eerste rapporten vingen aan einde 1849 en hadden betrekking op alle wijken behalve de vierde waarvan de dossiers later begonnen.

⁵¹ *Gangentelling van 1842*, S.A.M.A., 937 (1).

⁵² *Politie (6-5-1852)*, vierde wijk. S.A.M.A., 439.

SANERINGSLIJST I WIJK

Nr gang (53)	Eigenaar	Adres Eigenaar wijk Nr	Tijdelijke of Definitieve Uitvoering van opgeleg- de werken Maand/jaar	Brief (54)	Woning- gen	Huis- houdens	Personen
3-5-7 10					3	9	48
145-G	Vervronghen (w)	Borger- hout	5/53			6	34 32
217	De Laet		5/56	B 2			
251-G	V. Hissenhoven	4/2582	2/53				
317	Stillaert		5/56				
555-G	Blommaert	4/1127					
973-G	Janssens	3/1196					
1449-G	Verbist	1/1450	3/53				
1480 (G)	4 : in proces						
1501/2	De Cleyn	1/1590	2/53	B 2	2		15
	Verheylen	1/1479					
	Rens (w)	1/326					
1533	Bulens (w)*	3/451	2/53				
1617 (G)	Verhoeven	3/1830			7		32
1693-G	Wildiers (w)	5/442	2/53	B	13		80
1700-G	Hermans*	1/1703	3/53				
1828-G	Cantinjou (v)	1/2151				7	38
1838 ¹ -G	Van Camp	2/1191	2/53				
2281	Reynwit	1/2262	2/53				
2290-G	Blommaert	4/1127	2/53				
2296-G	Janssens	4/2266	2/53				
2297-G	Hermans	1/1703					

w = wed.
v = vrouw

In 1859 werden de nrs. 3, 5, 7 en 10 onzuiver bevonden door een geneesheer, die dit meldde aan de stad. De politie stelde een onderzoek in, maar vond het niet nodig hierop verder in te gaan, alhoewel er een grote graad van opeenhoping was⁵⁵. De eigenaars van nr. 1480 konden geen werken laten uitvoeren, gezien zij reeds lang in proces lagen en niets aan hun eigendom mochten wijzigen.

In de reeks der eigenaars hebben wij diegenen vetter gedrukt waarvan wij de naam op de kiezerslijsten hebben teruggevonden,

⁵³ De huisnummers gemerkt met een G zijn terug te vinden in de gangentelling. Deze waarvan wij niet helemaal zeker waren, hebben wij tussen haken geplaatst. De overige nummers stonden niet officieel als gang aangeduid, wat echter niet wil zeggen dat het partikuliere woningen waren, vermits de saneringen alleen maar betrekking hadden op gangen. Een nader onderzoek zou hier moeten ingesteld worden.

⁵⁴ De aanduiding B wijst op de aanwezigheid van brieven vanwege de eigenaar.

⁵⁵ Politie (25-8-1859).

d.w.z. dus van de kapitaalkrachtigen⁵⁶. Wij stellen vast dat 7 eigenaars tot die groep behoren. Daarbij werden niet de weduwen gerekend die langs de kiezerslijsten niet te benaderen zijn, maar waarvan wij toch mogen veronderstellen dat zij de erfgenamen waren van niet onaanzienlijke burgers. In het proces-verbaal werd wed. Vervronghen althans opgegeven als rentenierster⁵⁷. Weduwe Bulens en zoon hadden een bedrijf van lood en zink en betaalden patent. Ook Hermans was een patentbetaler als leerlooier⁵⁸. In het vervolg zullen wij alle patentbetalers aanduiden met een sterretje, zodat de lijst onmiddellijk overzichtelijk wordt.

Er waren in de eerste wijk in totaal 21 plaatsen waar één of andere opmerking te maken viel. Twee werden onmiddellijk buiten beschouwing gelaten, terwijl wij maar van dertien de datum van uitvoering kennen. Zes van de elf gangen die voor 1855 gesaneerd waren, kwamen later terug voor in de verslagen van de onderzoekscommissies⁵⁹. Er werden dus vijf gangen gesaneerd vóór 1855 waar het meest elementaire in orde was, terwijl er nog twee in 1856 werden opgeruimd, dus een totaal van 7 op 21 of 34 %. Houden wij echter rekening met het feit dat er in de eerste wijk 44 gangen voorkomen dan zakt dit percentage tot bijna 16 % !

Hoe hebben nu de respectievelijke eigenaars op de saneringen gereageerd en waarop hadden de proces-verbalen betrekking ? Het is onmogelijk elk dossier afzonderlijk te bespreken, daarom vatten wij samen, temeer omdat de saneringen meestal betrekking hadden op de in de vorige hoofdstukken aangehaalde tekortkomingen. Algemeen moeten wij echter nogmaals de aandacht vestigen op de overbevolking, waartegen onvoldoende kon opgetreden worden. Dit blijkt trouwens uit de enkele cijfers, die wij voor sommige gangen konden verzamelen. Wat er ook door Bourla aan saneringswerken voorgeschreven werd, steeds hadden de eigenaars opmerkingen. Sommige brieven getuigen van een onmiskenbare slechte wil, andere van een zekere naïviteit, zoals deze van De Laet die eerlijk uitstel vraagt omdat „... wey den

⁵⁶ S.A.M.A. Plakkaerten van Antwerpen 1853-1856 (bevatten kieslijsten). Kieslijsten 1857.

⁵⁷ De meeste eigenaars kregen een boete van 5 fr. bij niet tijdige uitvoering der opgelegde werken, vandaar de procesverbalen.

⁵⁸ *Double Guide Commercial ou Livre d'Adresses de la Ville et Banlieue d'Anvers*, Antwerpen 1851, pp. 21 en 78.

⁵⁹ De gangen die in 1855 nog niet in orde gebracht waren, werden in vet gedrukt. Deze inlichtingen zijn gebaseerd op de verslagen van het B.v.W. (24-7-1855), van de inspecteur van werken, Stoop (4-9-1855) en van de geneeskundige commissie (15-11-1855).

moejen niet hebben want anders zoe het allans gedaens geweest hebben”⁶⁰.

Wed. Wildiers meende daarentegen niets te moeten uitrichten omdat „... qu'un seul urinoir, comme ils ont existé d'ancienne date, suffisent largement aux besoins de 13 ménages; l'expérience m'a démontré que plus on a de ces lieux, plus on a des lieux insalubres et infects qu'on devrait dans l'intérêt de la salubrité publique éviter autant que possible ...”⁶¹. Volgens deze dame kwam het er dus op aan zo weinig mogelijk sanitair te installeren in het belang van de openbare hygiëne. Deze uitspraak wijst er wel op welke muur de belangen van de eigenaar scheidde van deze van de huurders. Om maar niet te moeten betalen, werd doodgewoon alles op zijn kop gedraaid. Op de Guldenberg 1501 was zelfs helemaal geen urinoir voorzien met alle voorstelbare gevolgen vandien. Wanneer wij dan gewagen van verdierlijking, is dit niet overdreven. Nemen wij even de volgende beschrijving in acht „Il n'existe pas de latrine, ni fosse pour l'usage de ces personnes qui actuellement font leurs besoins sur le fumier qui provient des écuries ...”⁶².

Wanneer het er echter om ging sommige woningen te verbieden, kwam er meestal verzet van de geneeskundige commissie. Wij hebben soms de indruk dat zij eerder geneigd was de belangen van de eigenaars te verdedigen dan die der huurders. In het geval van Wed. Vervronghen meende zij niet tot sluiting te moeten overgaan, ondanks herhaald aandringen van politie en stadsarchitekt. In dit huis werden in 1854, zes choleraevallen genoteerd, ondanks de zogenaamde verbeteringen van 1853.

In de tweede wijk waren de saneringen veel talrijker.

⁶⁰ Brief De Laet (25-1-1856).

⁶¹ Idem, Wildiers (3-5-1852).

⁶² Idem, Bourla (29-5-1852), De Cleyn (24-5-1852).

SANERINGSLIJST II WIJK

Nr gang	Eigenaar	Adres Eigenaar wijk Nr	Tijdelijke of definitieve uitvoering van opgeleg- de werken Maand/jaar	Brief	Woningen	Personen
1	2	3	4	5	6	7
22 (G) 26 94	Weber (w) * (⁶³) Ganses (w)	2/766 Brussel	4/53 (N = niet uit- gevoerd)		17	70
107 (G) 111 157-160 (160 G)	Schulle Ganses (w) Claes Van Beek (juffr.)	Brussel 2/1676 2/756			8 13 17	63 94 93
194 G 210 G 213 G 214 G 219	Janse Godsh. " "	2/676	5/53	B	20 16 13 7	121 17 14 9
250 ² G 255-266	Hermans * Degottal Derever V. Atrecht	1/2380 2/408 1/1291 4/1866	7/56 (⁶⁴) 10/56 (⁶⁵)		24 11	157 96
399 G 463-490 G 493-498 G	Godsh. (⁶⁶) {Peetermans Hollans * Quizijnen *		7/53 N 7/56 N		4 28 4	24 146 18
503 G 610 G 804 G 865 G 870 G 878 G 888 G 908 G	Caters-De Wolf Van Roey De Roeck V. D. Wijngaert V. D. Put Blavier (w) V. D. Wauwer V. Strydonck Elsen	5/439 1/1981 2/1966	4/56 N 4/56 N 5/53 3/53	B B	5 7 3 4 4 3 11 12	21 43 11 33 8 30 72 41
912 ² G 930 931 957 (zie 960-964) 958 G 960-964 G 977/8 G	Peeters Vranckx Broeckx Bresseleers Cinteleer Similion * Legrelle Meeus-Trachez	2/450 3/946 2/997 3/1287	2/53 7/56		5 3 13 8 6 8 5	82 30 65 79 49 45 38

⁶³ Werd door politie ongezond bevonden, maar Stoop ging er niet verder op in (politie 11-8-1859).

⁶⁴ Politie wilde dit dossier laten voorkomen als een vergissing (6-7-1853) maar Bourla weigerde (11-7-1853).

⁶⁵ Woning werd op 19-7-1856 verboden door de stad.

⁶⁶ Er waren acht eigenaars, Bourla (11-7-1853).

1	2	3	4	5	6	7
981 G	erf. Hancart	3/1337	5/53		4	37
991 G	Vranckx	3/946	7/56 ⁽⁶⁷⁾		4	36
1016 G	Godsh.				14	18
1018 G	„				7	8
1118 ¹ G	Wijnen	2/1117	7/53	B	13	65
1122 G	De Vos (w)	2/847	7/56	B 2	5	22
1127	Boitreux	2/936	7/56		4	22
1128 G	De Vos (w)	2/847	7/56		10	50
1130 G	„		8/53		7	40
1136 ² G	Wijnen	2/1117	7/53	B	5	22
1186 G	Godsh.				6	7
1277 G	„				12	17
1402 G	„		7/53 N		11	29
1571	Rom	1/879	2/53		3	28
1849 G	Cruyens				4	21
1909-38 G	⁽⁶⁸⁾		7/53 N		37	185
1910-16	Buisseret	3/73	8/53 ⁽⁶⁹⁾			
1995-2015 G	Blavier (w)				20	113
2019 G	Godsh.				7	21
2023 G	Timmermans				10	50
2031						
2032-39 G	V. D. Put					
	De Koninck		7/56			
2055 G	De Bracckeleer*	2/2068	4/53	B 3	16	121
2070 G	Nagels				3	7
2080 G	Dumercy		⁽⁷⁰⁾		6	58

Na 4 jaar sanering was maar een zeer klein gedeelte voltooid. Vandaar dat de stad in 1854 opmerkte: „Au moment où nous sommes menacés d'une nouvelle invasion du choléra, il importe d'exiger l'exécution immédiate de toutes les mesures de l'assainissement qui sont encore restées en souffrance depuis l'année dernière dans les allées qui servent de logement à de nombreux ménages pauvres". In 1855 moest de stad nogmaals aandringen, want het was nog steeds niet in orde ⁷¹. De data van uitvoering op de lijst getuigen ervan dat alles meer dan traag verlopen is, om niet te zeggen helemaal niet verlopen.

In het geheel werden 52 gangen als vervuild aangeduid, wat echter zoals blijkt uit voorgaande tabel, niet wil zeggen dat ze allemaal onder handen werden genomen. Van sommige vinden wij,

⁶⁷ Woning werd op 15-12-1855 verboden door de stad.

⁶⁸ Er waren vijf eigenaars: Vos, Buisseret, Van der Kelen, Brynaert, De Wijdt.

⁶⁹ Op 6-7-1853 waren De Wijdt en Buisseret nog niet in orde, maar ook de stad was voor het plaatsen van een urinoir in gebreke gebleven. Zie ook brief Bourla (11-7-1853).

⁷⁰ Werd geannuleerd door de politie (6-7-1853) maar Bourla weigerde (11-7-1853).

⁷¹ Stad aan politie (25-8-1854 en 16-4-1855).

buiten het aantal inwoners, geen nadere gegevens, zodat wij slechts over 29 gangen kunnen spreken met gekend resultaat hetzij ze afgehandeld werden, hetzij ze in 1856 nog niet in orde gebracht waren.

Van deze 29 meldingen waren er echter 9 negatief. Blijven over : 20 gangen, waarvan er 12 vóór 1855 gesaneerd werden en 8 in 1856. Van deze eerste 12 werden er in 1855 weer terug 6 vervuild bevonden zodat er maar 14 in totaal overbleven of bijna 48 %.

Zowel het sanitair als de verluchting stonden weer centraal in de kritiek. Aan de Lillopoort woonde de bevolking gedeeltelijk onder de grond, rondom een stinkend koertje, met stilstaand water⁷². Werden de bewoners niet verpest door deze uitwasemingen, dan hadden zij op een andere wijze gebrek aan zuivere lucht, zoals in de Nieuwe Gang (nrs. 255 tot 266) waarover Bourla opmerkte dat „... toutes les habitations avaient une disposition vicieuse vu qu'elles se trouvent contre une rue qui n'a que 3,60 m de largeur d'un rang de maisons à l'autre et que ce n'est que de ce côté que ces maisons sont aérées et reçoivent le jour”⁷³. In het Hessenstraatje is er „un égout ou ruisseau qui passe entre cette maison (nr. 219) et une autre à deux mètres et demi de profondeur sur une trentaine de centimètres de largeur et par ce ruisseau passent les lessives et autres eaux sales d'une buanderie”⁷⁴. Tot overmaat van ramp werd er dan nog van alles door het venster gegooid, zodat het geheel een stinkende boel werd. Houden wij daarbij rekening met de bevolkingsdichtheid en het feit dat 22 behoeftige families slechts één latrine te hunner beschikking hadden, dan is het niet te verwonderen dat de cholera er gemakkelijk slachtoffers vond.

In de eerste plaats wou men de eigenaars aanzetten tot het plaveien van de binnenkoeren, maar dit stuitte op veel tegenstand omwille van financiële overwegingen. Gras wou men wel zaaien, alhoewel de politie reeds dikwijls had opgemerkt dat „plus ils lavent et plus ils employent d'eau, plus ils se trouvent dans la mare et dans la boue sur leur sol infecte”⁷⁵. Had men enerzijds water te veel, anderzijds was er drinkwater te kort, maar het plaatsen van een pomp werd door sommige eigenaars „... réellement ni utile ni nécessaire” geacht⁷⁶. Zij wendden voor, niet te weten dat het water van een regenbak ongeschikt is als drinkwater. De drinkbak voor de koeien moest dus ook voor de mensen dienen.

Naarmate wij vorderden, kwamen er echter ook nog andere

⁷² Politie (dec. 1849), Eigenaar wed. Ganses.

⁷³ Bourla (22-4-1850), Eigenaar Derever en Van Atrecht.

⁷⁴ Politie (dec 1849), Eigenaar Hermans.

⁷⁵ Politie (30-7-1851).

⁷⁶ De Roeck (15-3-1853).

zaken aan het licht. In verband met de nrs. 463 tot 490 beweerde de politie de eigenaars niet te kennen, temeer daar er sommige buiten de stad woonden, terwijl anderen bekend stonden als zijnde behoeftig. Bourla antwoordde daarop dat aan iedereen de eigenaars maar al te goed bekend waren, waarop de lijst volgde ⁷⁷.

Antonissen (winkelier)	eigenaar van 15 woningen
Willems-Guetry en kinderen	eigenaar van 3 woningen
Van den Berg-Moretus (rentenier)	eigenaar van 2 woningen
Van der Cruyse (erfgen.)	eigenaar van 3 woningen
Nué Ph. (metser)	eigenaar van 1 woning
Steffels (borduurster)	eigenaar van 1 woning
Elsen (heeft magazijnen)	eigenaar van 1 woning
Wed. Huybrechts en kinderen	eigenaar van 2 woningen
	28 woningen en één koestal.

Wij namen deze lijst in extenso over omdat sommige eigenaars ons, op basis van het beroep, eerder schamel toeleken. Na een onderzoek van de politie bleek dat sommigen „appartiennent à une fondation dont Mr Ullens-Vandercruyssen a la direction qui vient de consentir à contribuer pour sa côte-part dans les frais de ces améliorations” ⁷⁸. Hieruit blijkt duidelijk hoe weinig zorgvuldig men de beweging der gangen naging en hoe zelfs een fondatie ten voordele van armen, uiteindelijk een krottenexploitatie werd.

Jammer genoeg kennen wij het adres niet van alle eigenaars zodat wij onmogelijk kunnen bepalen welke vermogend waren op basis van patentbetaling, of als kiezer. Voor die groep waarvoor het wel mogelijk was, noteerden wij 13 kiezers en 5 patentbetalers zodat er op de 22 eigenaars, waarvan wij het adres kennen er al 18 tot de bezittende klasse behoorden. Hierdoor mogen wij wel vooropstellen dat de meeste krottenexploitanten tot de bezittende klasse behoorden, alhoewel het niet uitgesloten was dat er ook minder begoeden eigendommen bezaten. Hierop zullen wij later nog terugkomen. Daarnaast stellen wij ook vast dat de godshuizen 10 maal als eigenaar van onzuivere plaatsen werden aangeduid, wat helemaal past in het kader van ver doorgedreven onverschilligheid vanwege deze instelling. Merken wij ook op dat 5 eigenaars meer dan één gang in hun bezit hadden en dat alleen al in de 2e wijk.

Gaan wij vervolgens over tot de derde wijk, de burgerwijk bij uitstek.

⁷⁷ Politie (6-7-1853) en Bourla (11-7-1853).

⁷⁸ Politie (24-9-1853).

SANERINGSLIJST III WIJK

Nr gang	Eigenaar	Adres Eigenaar wijk Nr	Tijdelijke of definitieve uitvoering van opgeleg- de werken Maand/jaar	Brief	Wonin- gen	Huis- houdens	Personen
864 G	V. Doninck (w)	3/862	1/53				
1190 G	Leydecker (v) *	1/1528		B		11	60
1419 G							
1539	Everaerts	3/1539	1/53		4		
1718 G	Knaepen	3/497	verbod1/55	B			
1746 (G)	Verschueren *	3/1313	1/53				
1747 G	Oeyen (w)	3/1747	1/53				
1759	Bellens	1/1080	1/53				
1849 G	Hickendorff *	3/1328	11/53	B 2			
1851				B	14		64
1855 G	Vicario	3/1848	1/53		8		70
1858 ^a G	Seidel	3/1858	1/53				
1873 G	V. D. Broeck	3/1886	4/54	B			
1881 G	V. D. Broeck	3/1886	4/54		6		34
1897 G	V. Der Keilen *	1/1755	2/53				
1901 G	Van Schoor	3/1845	1/53				
1903 G	V. D. Eynde (w)	4/1128	4/56	B 2			
1931 G	Moreels	3/1862	1/53				
1932	Kerckx	3/1842	1/53				
1936 G	Kerckx	3/1842					
1971							
1974 G					6		34
1990	Mols	3/1990	1/53				
2053-55	V. D. Broeck (⁷⁹)	3/1886	4/57 N	B 8			

Daarbij kwamen nog twee vergissingen nl. de nrs. 636 en 1325.

In het nummer 1971 woonde men onder de grond in een vochtige, donkere kelder zonder lucht. De gezondheidscommissie meende nochtans „... cependant celle ci nous semble aussi habitable que mainte chambre ...”. Wel moest deze krot verboden worden aan huishoudens met kinderen, gelet op de vochtigheid van de muren⁸⁰. In verband met nr. 1881 aan de St.-Jorispoort bleek dat „Il importe d'ailleurs dans l'intérêt des classes ouvrières dont le bien-être est l'unique objet de nos études de ne point rendre les habitations qui leur sont destinées plus rares et par tant plus chères : ce serait faire un mal immédiat dans l'intention de leur procurer une amélioration éloignée”⁸¹.

Het is duidelijk dat men aldus in een vicieuze cirkel draaide. Uiteindelijk komt deze redenering er op neer alles zo veel mogelijk bij het oude te laten, vermits elke verandering de zaak nog verergerde.

⁷⁹ Woning werd op 12-12-1855 verboden door de stad.

⁸⁰ Politie (18-1-1849) en Gezondheidscommissie (9-7-1850).

⁸¹ Gezondheidscommissie (z.d.).

Steeds werd het oude probleem opnieuw gesteld, nl. dat de ontruiming op de ene plaats een des te erger opeenhoping elders veroorzaakte. Alhoewel iedereen dit wist, werd er toch niets fundamenteels voorgesteld en bleef men kat en muis spelen met de eigenaars enerzijds, de huurders anderzijds.

Ondanks het burgerlijk karakter van de derde wijk, omvatte het één van de grootste sloppenbuurten van de stad nl. de gangen van de Vuilrui. Hier was de opeenhoping ook zeer ver doorgedreven, het huisje minimaal klein, het sanitair gebrekkig en de eigenaars verschrikkelijk moedwillig. Deze drie evenwijdig lopende gangen waren een echt ghetto van armoede en vervuiling. Reeds in 1833 kloeg het B.v.W. over de onbewoonbaarheid van sommige aldaar gelegen woningen⁸². Tijdens een inspectie in 1849 verklaarde het B.v.W. verbeteringen te willen aanbrengen aan de enige latrine die diende voor de Poternegang en omgeving. Deze latrine stond echter op het eigendom van een partikulier „... auquel nous avons offert de faire fermer, même à nos frais, dans l'allée la dite latrine, d'y faire une couverture à l'intérieur de sa propriété et d'y placer une porte, mais ce propriétaire s'y est formellement refusé ...”⁸³. Hieruit menen wij op te maken dat het B.v.W. zekere verplichtingen had in deze gang, maar ze niet kon uitvoeren omwille van de weigerachtige houding van een andere eigenaar. Uit het politieverslag bleek dat in november van datzelfde jaar er nog niets veranderd was en dat beide partijen in gebreke waren gebleven.

Vicario, een andere eigenaar aan de Vuilrui, vroeg zeer ootmoedig hem te willen vrijstellen van het plaatsen van een tweede latrine, gezien de bewoners buiten huis werkten en pas 's avonds thuiskwamen⁸⁴. Daarnaast weten wij dat er 70 mensen in deze gang woonden, die bijgevolg allemaal van dezelfde latrine, op hetzelfde ogenblik, moesten gebruik maken. Ook Mej. Leydecker meende dat zij meer dan voldoende voor het sanitair gezorgd had, terwijl Bourla berekende dat 60 bewoners één latrine ter beschikking hadden⁸⁵. Zoals blijkt uit bovenstaande tabel is Van den Broeck wel degene die het meest moeilijkheden heeft gezocht. In het totaal richtte hij 9 brieven aan het stadsbestuur, die er alle op neerkwamen zijn rechten als eigenaar te verdedigen, d. w. z. niets saneren en toch geld binnen trekken. Reeds in 1850 waren de woningen aan de St.-Jorispoort onbewoonbaar verklaard, maar door toedoen van de geneeskundige commissie toch

⁸² Archief C.O.O. Antwerpen, *Copie des lettres sorties du Bureau de Bien-faisance* (14-11-1833).

⁸³ *Idem* (23-2-1849).

⁸⁴ Vicario (17-1-1852) en Bourla (23-11-1852).

⁸⁵ Cath. Leydecker (10-8-1852) en Bourla (17-8-1852).

niet gesloten⁸⁶. In 1854 lezen wij van dezelfde commissie het volgende relaas, nu over nr. 2054, eveneens aan de St.-Jorisvest : „... divisé en deux compartiments par un mur mitoyen en briques; l'élévation des deux chambres diffère : la plus grande est de 3,50 m, l'autre de 2,75 m. La plus grande chambre a du côté de la rue quatre fenêtres de différentes grandeurs et irrégulièrement placées. Une seule fenêtre éclaire l'autre pièce. A une distance d'un mètre de la maison se trouve un mur assez élevé qui la sépare de la rue. Cette maison est habitée par cinq ménages différents, dont trois logent au grenier. Dans cette maison seulement se trouve une latrine dans laquelle s'écoulent les eaux ménagères”⁸⁷. De stad verbood uiteindelijk deze woningen, maar na enkele onbelangrijke verbeteringen werden zij opnieuw verhuurd door de eigenaar. De stad verbood een jaar later weer de bewoning van deze krotten ondanks de manoeuvres van de eigenaar die smeekt „... van tog mijne huizen ... te laten verhueren om mij van eenen totalen ondergang te bevrijden”⁸⁸. Maar de veranderingen die zo dringend noodzakelijk waren, nl. het installeren van pomp en regenbak, zouden pas ondernomen worden „... namate dat ik wat huishuer zal ontfangen”. Twee jaar later is er nog steeds niets veranderd, totdat wij vernemen dat de „ongelukkige” Van den Broeck onmogelijk zijn schuldeisers heeft kunnen betalen en het zó ver gekomen is dat hij reeds twee panden heeft moeten verkopen om zich nogmaals van een „totale” ondergang te redden. Aldus kwam hij „... gemeld huis te koop aanbieden voor eene som van 5.000 francs, prijs vóór hetwelk ik heb ingekogt. En indien mijn voorstel door U.E.D. niet wordt aangenomen laet mij dan mijn huys verhueren, uyt gedoogen, ik ben reeds 76 jaren en waerlijk het is de moeyte niet meer voor den tijd dat ik nog te leven heb, om mij te ruineren”. Zo eindigde het droeve liedje : zo lang Van den Broeck in leven was, had hij niet het voornemen zich totaal te ruineren, veel liever ruineerde hij de gezondheid van zijn huurders, waaruit hij een veel te hoge huishuur wou persen in ruil voor een stinkend hok, zonder water of lucht. De stad is gelukkig niet op het voorstel ingegaan zodat de woningen gesloten bleven⁸⁹. Een laatste grof schandaal stond in verband met de „woning” nr. 1718, later te vinden onder nr. 1755. In deze kelder vielen in 1854 verschillende choleraslachtoffers zonder dat er veel aandacht aan besteed werd. Pas in 1856 verbood de stad de bewoning. Er was nl. vastgesteld dat het onderaards hok van

⁸⁶ Zie blz. 115.

⁸⁷ Commission médicale locale (22-6-1854).

⁸⁸ Van Den Broeck (12-4-1855).

⁸⁹ Idem (25-3-1857) en de stad aan eigenaar (3-4-11857).

5,50 m op 3,15 m en een hoogte van 1,90 m, 10 personen herbergde, waaronder 6 kinderen. Dit verbod was dan nog het resultaat van een persoonlijke brief van de leden van het B.v.W., die volgende details verschaften „Le jour y pénètre par une fenêtre à grille en entrant, qui ne s'ouvre pas, et par deux petites fenêtres qui se trouvent sous les soupiraux de la cave, c'est par ces soupiraux seuls que l'air pénètre dans ce taudis où 9 à 10 personnes se trouvent entassées pendant la nuit. L'eau y découle des murs et on y respire un air moisi et constamment corrompu par ce qu'il ne peut être suffisamment renouvelé; je pense d'ailleurs que l'entassement de tant de personnes dans un si étroit espace peut provoquer des maladies graves. Le ménage que j'avais à visiter s'appelle Marnef, la femme a été en couche il y a peu de temps. Le loyer de cette cave est de 1.50 f par semaine. C'est ce petit loyer qui est supporté par les deux familles qu'est cause que ces malheureux cherchent pas une autre habitation”⁹⁰.

Uit deze brieven blijkt duidelijk dat de toestanden in de derde wijk, alhoewel ze minder gangen bevatte dan andere, zeker zo rampzalig waren voor de gezondheid in het algemeen en nog veel rampzaliger voor de totaal verarmde krotbewoners in het bijzonder. Uit de waarschuwing van het B.v.W. bleek trouwens dat het besmettingsgevaar weer de hoofdbekommernis was. Iedereen was ervan overtuigd dat er iets moest gedaan worden, niet zozeer voor de krotbewoners, dan wel voor eigen bescherming of zelfs ter verfraaiing van de stad, want overal doken steeds meer en meer krottenwijken op tengevolge van de toenemende opeenhoping. De leden van het B.v.W. bezochten trouwens al jaren diezelfde krotten zonder dat ze er ooit veel aandacht aan gegeven hadden, tot op het ogenblik dat „gevaarlijke ziekten” heel de stad dreigden te besmetten. Terwijl de overheid vanuit dit standpunt tot actie overging, bleven de eigenaars remmen uit financieel oogpunt of uit gewone kortzichtigheid en zelfs manifeste domheid. Nergens vonden wij ook maar een redelijk argument, temeer daar wij konden vaststellen dat de meeste eigenaars zeer welstellend waren. Van de 17 eigenaars waren er 10 die kiesrecht hadden en daarbij nog 5 die patent betaalden. Slechts 2 behoorden zogezegd tot de minder begoeden.

In het totaal werden 24 gangen onder de loupe genomen, waarvan er 18 met gekende afloop. Eén ervan werd verboden voor bewoning terwijl er slechts 2 geen uitvoering kregen vóór 1856. Merkwaardig genoeg vinden wij van de goedgekeurde gangen vóór 1855 er 5 in 1855 terug. Eigenlijk werden er maar 11 een weinig onder handen genomen of 45 %.

⁹⁰ B.v.W. (z.d.) en politie (25-11-1854).

In de vierde wijk vonden wij kwalitatief weer dezelfde gegevens als in de andere wijken, alleen op een veel grotere schaal. De saneringen gingen daar nog langzamer, vandaar dat de politie in 1852 opmerkte „Des cent trente trois allées, soixante quatre se sont conformés aux conditions et travaux prescrits, trente trois ont fait en partie les travaux, trente deux n'on rien fait”⁹¹. In de loop der volgende jaren evolueerde de toestand als volgt.

SANERINGSLIJST IV WIJK

Nr gang	Eigenaar	Adres Eigenaar wijk Nr	Tijdelijke of definitieve uitvoering van opgelegde werken Maand/jaar	Brief	Woningen	Personen
1	2	3	4	5	6	7
68 G	Lefeber		4/60	B		
95	Van Nuffel	4/101	1/53			
133 G	De Bruyn	Berchem	9/53	B		
283 G	Luyckx	3/1763	9/53	B 6		25
345 G	V. Gehuchten	4/346	1/53	B		
438 ² G						
466	Leytens (w)	4/625				
472 G	Tinckloo (w)	4/1950	(⁹²)			
509 G						
537 ²	Hunot	1/1986	11/53	B		
588 G	V. D. Eynde (w)	4/1128	6/53	B		
677 (G)	De Croes (v)	4/676	1/53			
718 G	Mesdagh *	4/338	10/53	B		
807 G	V. Der Elst	4/720	2/53	B	6	40
940	De Witte	4/2308	2/53			
1097 (G)	Nagels	4/1094	1/53			
1158 G	Kets	4/2156	1/53			
1181 G	V. D. Bueken (w)	Borger- hout	10/54			
1188 G	Verstrepen	4/2730		B		
1206 G	Feyt		10/53			
1209 G	V. Hellemont	1/1527		B 2	10	45
1235 G	V. Berckelaer	3/1643	3/53			
1319/21	De Cocquiel (w)	4/1914	9/53	B 2		50
1358 G	erf. Hancart		8/53			
1367 G	Mertens			B		
1382	Wambecq	4/112	1/53			
”	Meert *	4/358	2/53			
1510-27 G	verschillenden		12/56			
1530 G	Plumot	4/1530	1/53	B		
1540	Toussaint *	4/2997		B 3		12
1550	Schrammen (w)					
1618 G						
1671 (G)	Mac Key (w)	4/1352	1/53			

⁹¹ Politie 4° wijk (12-11-1852).

⁹² Woning werd op 22-4-1853 verboden door de stad.

1	2	3	4	5	6	7
1678 G	Verhagen	4/2635	1/53	B 3		
1681 (G)	Roses	4/429			3	
1683	De Pré *	4/1795			4	23
1704	Bertrijn	4/1191				
1709	Verhagen	4/2635	1/53	B 3	6	18
1712	V. D. Berg	4/1667	5/53			
1714	erf. Hancart		8/53			
1759 G	Poignard *	2/315	1/53			
1792/3	Batkin	4/796		B 5	3	18
1876 G	Janssens (w)	5/506	3/53	B 3		50
1973 G	Buysaert	4/2670	5/53	B		
2000						
2003-5	De Cocquiel (w)	4/1914	8/56 ⁽⁸³⁾	B 12		
2047 G	V..D..Veken	4/2022				
	'S Hertogs	1/1870	5/53	B		
2083	4 cig.		6/57 N			
2414			8/53			
2689	V. Doninck (w)	3/862	2/53	B		
2835 G	Fam. Kinschots	1/1623	5/53	B	12	100

De vierde wijk gaf meer dan welke wijk ook, gelegenheid de eigenaars in al hun kleinheid te benaderen. Verschillende saneringen waarmee erfenissen gemoeid waren, hebben zeer veel tijd in beslag genomen door de bewuste tegenwerking van de erfgenamen. De politie was daarvan goed op de hoogte. Getuige het geval Hancart waarover zij meedeelde „... ils n'on rien fait, et alors qu'ils ont été poursuivis en justice, ils ont par des chicanes éludé la légalité de la mise en cause. Tout ceci n'a été fait que dans le but de gagner du temps et de parvenir à ne rien faire du tout” ⁸⁴. Ook Bourla geraakte verstrikt in allerlei spitsvondigheden van de eigenaars die zich verscholen achter juridische kronkelingen ⁸⁵. De meest ingewikkelde zaak werd echter het dossier Luyckx. Het duurde maanden eer men de juiste eigenaars kende. Dan eerst kon men pogen overeenstemming te bereiken over de kostenverdeling. Het was de „Société des Ecoles Gardiennes” die deze zaak aan het rollen heeft gebracht. Het betrof hier een binnenkoer met 5 kleine huisjes „... cloaque permanent, foyer miasmes d'élèteres est un voisinage dangereux pour notre école”. Gezien het groot aantal kinderen, was er bestendig behoefte aan verluchting, wat echter onmogelijk was door de uitwasemingen. Bourla vond deze huisjes zo schandalig dat hij de onmiddellijke ontruiming voorstond ⁸⁶. De geneeskundige commissie oordeelde dat alles in prima

⁸³ Op 23-8-1856 meldde Bourla dat er reeds terug vuiligheid lag en dat het geheel zeer ongezond leek.

⁸⁴ Politie (25-5-1853) en (7-6-1853).

⁸⁵ Bourla (30-5-1853).

⁸⁶ Société des Ecoles Gardiennes (17-9-1850), Politie (31-8-1850) en Bourla (6-5-1850).

staat verkeerde, de afloop uitgezonderd, waar vuil huishoudwater, fabriekswater en urine van werklieden doorstroomde of liever, bleef in stilstaan. Vandaar de verderfelijke stank. Twee maanden later was zij nog steeds van oordeel dat de huisjes niet zo slecht waren, ondanks het feit dat het water van de muren droop⁹⁷. De eigenaar die het gezeur over sanitaire verbeteringen al lang moe was, schreef heel lakoniek „... quant aux menaces que vous me faites de fermer l'allée Monsieur, vous préviendrez mes désirs, car je n'en ai que des désagrémens”⁹⁸. Eenvoudiger kon het waarlijk niet en inderdaad zo doodsimpel was de zaak nu eenmaal. Wanneer de opbrengst de kosten niet dekte, kon het de eigenaar ook helemaal niet meer schelen. Hij liet gewoon de boel ontruimen en wachtte betere, minder strenge tijden af. De stad kon het echter niet zo laten, vermits er nog veel andere eigenaars mee gemoeid waren, die na twee maanden al wat water in hun wijn hadden gedaan. Van de vier betrokken personen, was er één bereid kosten te dragen, een andere stemde slechts in wanneer iedereen meedeed, terwijl de twee overblijvenden pertinent weigerden⁹⁹. Aldus bleef men over en weer schrijven. De geneeskundig commissie besloot nu plots zich toch als verdediger van de hygiëne op te werpen¹⁰⁰. De huizen werden volkomen onbewoonbaar verklaard en moesten zo snel mogelijk ontruimd worden. Na twee jaar over en weer geschrijf kon eindelijk begonnen worden.

Bij het opsporen van de eigenaars kwam men soms tot de vaststelling dat de stad of de godshuizen de respektievelijke bezitters waren¹⁰¹. Dan werd het natuurlijk een ietwat pijnlijke zaak, vooral wanneer de kosten hoog dreigden op te lopen. Bourla zag onmiddellijk het gevaar in van een al te ver doorgedreven activiteit vanwege de stad: „... que la décision à prendre sur les améliorations et l'entretien des dittes impasses peut avoir de très graves conséquences, car l'on ne sait pas où la ville s'arrêterait avec de tels travaux dans le cas où la ville prendrait à sa charge toutes les impasses en les considérant comme voie publique alors pavage, égouts, puisards, pompes publiques, urinoirs et éclairage devraient s'établir pour son compte”¹⁰². De stad hoorde natuurlijk niets liever dan de bevestiging dat alles op de partikulieren moest afgewenteld worden. Aldus ging men verder zich moeizaam een weg te banen in de doolhof van spits-

⁹⁷ Commission médicale locale (17-9-1850) en (229-11-1850).

⁹⁸ Van der Voort (19-11-1851).

⁹⁹ Politie (14-6-1851).

¹⁰⁰ Commission... (21-7-1851).

¹⁰¹ Nrs 509 tot 521 en nrs 1987 tot 2002 verkeerden in dat geval.

¹⁰² Bourla (4-5-1853).

vondigheden en uitvluchten. Eigenaar Van Der Elst meende dat „... voor het volk, het welk binnen deze poort woont, (hij wou niet dat over zijn eigendom in termen van gang of steeg gesproken werd), waarvan het meest mansvolk en kinderen met den dag op hunnen scholen of winkels zijn, is een kakhuis voldoende, gelijk aen mij als 75 jaeren oud zijnde de ondervinding geleerd heeft, mits op misschien 80 jaeren dat dezen pand onder mijne familie is, er noyt over gebrek van kakhuyzen is geklaagt”(!)¹⁰³. Hij hoopte dat de stad van alle opmerkingen zou afzien temeer daar hij „... in zijnen ouden dag van zijn inkomsten moet leven, lasten en kosten genoegsaem voor zulke panden te draegen heeft, daer men nochtans van sulke soort van menschen dikvels geene of slegte betaling heeft”. Hieruit blijkt dat iedere eigenaar er zijn speciale reden op nahield om niets te moeten saneren. Soms was het gebrek aan geld, soms technische hinderpalen bij de uitvoering en nu weer het beroep op een totaal verkeerd begrepen traditie. Wanneer de huisjes niet genoeg oprachten of de huurders slecht betaalden, was dit meestal voldoende voor een pertinente weigering. En sommigen stoorden er zich niet aan het ook zo te formuleren.

Vooraf in verband met de installatie van pompen en latrines werd een verwoede strijd geleverd. Kinschots was de eigenaar van 12 woningen, waarin 100 personen gehuisvest waren. Twee huisjes beschikten, door de gelukkige opstelling, over een latrine, die zij angstvallig verdedigden. Een andere huurder had er zelfs één voor zich alleen in de kelder, maar de overige bewoners — dus de overgrote meerderheid — moesten het met de overblijvende latrine stellen, met alle gevolgen vandien¹⁰⁴.

Ook voor de pompen werd een verwoede strijd geleverd. Sommige eigenaars vonden het normaal, wanneer 45 bewoners niet over een eigen pomp beschikten als de stadspomp niet ver af was. Wanneer men geen overeenstemming kon bereiken en één der partijen kwaad werd, berekende men het bezit van elke vierkante meter. In sommige gevallen dreigde de stad zelf het slachtoffer te worden. Getuige volgende tekst van een spitsvondige eigenaar : „La pompe de la ville se trouve à côté de l'allée, même contre mon mur, ce qui est comme vous le savez, une diminution à la valeur de ma propriété puisque jamais cette pompe qui est publique cesse de fonctionner. Je ne pense pas que vous voudrez m'obliger à placer une seconde pompe, mais si la ville veut se débarrasser de la servitude de la pompe existante en l'ôtant, oh certainement alors j'en ferai

¹⁰³ Van Der Elst (21-20-1852).

¹⁰⁴ Bourla (16-4-1853).

placer une dans ma propriété”¹⁰⁵. Venijniger en raker kon het niet. Er moest eerst een pomp afgebroken worden om er daarna, op dezelfde plaats een nieuwe te zetten. De waanzin kende geen grenzen meer en iedereen zat met de handen in het haar, de administratie wel het meest. Anderen vonden één pomp voor twee gangen ruim voldoende, ondanks het feit de huurders soms 60 meter ver moesten gaan. Het ergst van al was nog wel de vete tussen de bewoners van de verschillende gangen, in die zin dat de enen, die de pomp bezaten, ze niet wilden delen met de anderen¹⁰⁶. Een derde dreef het nog verder door op te merken dat 85 personen gerust water konden halen 80 à 100 meter verder in een gang, die zeer dicht bewoond was en waar de huurders zich eveneens verzetten¹⁰⁷. Is het dan te verwonderen dat een onnoemelijke vuiligheid op alle gebied er het gevolg van was? Kortom wij stellen vast dat er een strijd geleverd werd voor water, daar waar alle mogelijkheden voorhanden waren om het zeer gemakkelijk dichtbij te installeren. Dit alles door de moedwil van de eigenaars en de kortzichtigheid van de stad, die veel beter de zaak helemaal zelf in handen had genomen i. p. v. de administratieve rompslomp te betalen of zich te laten beetnemen door de eigenaars. Batkin, eigenaar van nr. 1792/3 weigerde zelfs de autoriteit van de stadsonderzoekers te erkennen en vroeg een tegenexpertise. Daarbij merkte hij op dat de stadspomp in de omgeving van zijn eigendommen niet dagelijks funktioneerde, zodat een deel der bewoners van de omliggende buurt zich aan zijn private pomp kwamen bevoorraden. Hij was daarom van plan hiervoor aan de stad een vergoeding te vragen¹⁰⁸. Zelfs zeer verfiijnde, volgens alle regels der kunst opgevoede mensen, hebben zich laten kennen tijdens deze saneringsperiode. Max Roosees wrong zich in allerlei bochten om toch maar geen pompen te moeten plaatsen¹⁰⁹. Anderen vonden in de saneringen een aangenaam tijdverdrijf. Sommigen hadden nu de gelegenheid persoonlijk in contact te treden met de overheid en er tegelijkertijd gebruik van te maken om links en rechts ook hun mening over andere zaken te kennen te geven. Weduwe Janssens heeft er inderdaad smaak in gekregen en haar brieven werden dan ook steeds langer. In 1852 werd zij veroordeeld tot 5 fr. boete wegens het verzuimen pomp en latrine te plaatsen en de koer niet te plaveien. Zij hield er een zeer speciale argumentatie op na: „Ces travaux doivent

¹⁰⁵ Van Hellemont (13-5-1852).

¹⁰⁶ Bourla (15-12-1852). Eigenaar Mertens.

¹⁰⁷ Bourla (13-2-1852). Eigenaar Verhagen.

¹⁰⁸ Batkin Bovie (9-12-1852) en (7-11-1853).

¹⁰⁹ Max Roosees (30-10-1852).

coûter 600 fr. c'est à dire deux années de revenu, cela ne peut se faire. Je faisais en laissant demeurer ces locataires un acte de charité. J'ai eu l'honneur de vous dire que j'avais loué une de ces maisons à une vieille femme avec son fils aveugle pour 1 fr. par semaine, que cette femme avait trouvé moyen de louer de la même maisonnette une chambre pour plus d'un franc par semaine et qu'au lieu de 4 locataires que j'ai dans les deux maisons, il s'en trouve 11 dont j'en connais que quatre; j'ai donc pris la sage resolution, dans l'intérêt de leur santé, en vertu de la loi, au nom de laquelle on m'a déjà dressé un procès-verbal pour salubrité publique de les prier de déguerpir au plus tôt. J'ai donné ce congé il y a 6 semaines. Je l'ai renouvelé à quatre différentes reprises et ils prétendent pas trouver d'autres demeures". Daarom vroeg zij aan de stad of deze zich met de verdrijving der bewoners zou willen bezighouden. Dit was het droeve resultaat van haar halsstarrig weigeren ook maar iets te verbeteren. De angst iets te doen waarvan ook de bureneigenaars voordeel zouden hebben, belette haar elke aktie. Ook weigerde zij een urinoir te plaatsen omdat haar huisje verhuurd was aan „une vieille femme avec son fils aveugle et dans l'autre un militaire avec sa femme. Le militaire est toute la journée à la caserne. C'est donc pour un aveugle et deux femmes. Mr le commissaire sait sans doute, que les femmes ne pissent pas d'habitude dans un urinoir. Il ne reste donc que l'aveugle pour lequel Mr le commissaire veut me faire construire un urinoir. Qui sait si plus tard il m'ordonnera de mener pisser l'aveugle" (!)¹¹⁰. Deze komische uiteenzetting dekte nochtans een zeer schrijnende werkelijkheid en getuigde van een berekende hardheid en domheid. Ook de andere verbeteringen werden met een gelijkaardige argumentatie afgewimpeld. Het kwam er natuurlijk op neer dat de twee woningen jaarlijks maar 150 fr. opbrachten, wanneer er regelmatig betaald werd, wat niet steeds het geval was in de winter.

Enerzijds trachtten de eigenaars geld uit de krotten te slaan, anderzijds wilden de huurders de huishuur minimaliseren door onderverhuring. Dit stelden wij vast in het geval van Wed. Janssens, die al haar huurders zelfs niet kende. Anderen namen verlaten kinderen op tegen betaling. Aldus verwittigde de eigenaar van nr. 588 dat zij geen put in de kelder kon graven omdat „... le ménage de Zwaan dans la cave du quel je veux creuser le puits à beaucoup d'enfants en bas âge parmi lesquels ils s'en trouvent d'abandonnés qui y sont mis en pension par des personnes charitables"¹¹¹. Men hield

¹¹⁰ Wed. Janssens (17-7-1853, 6-9-1852 en 11-12-1852).

¹¹¹ Van Den Eynde (6-12-1852).

er dus wel een eigenaardige vorm van weldadigheid op na, wanneer kinderen in een totaal verarmd gezin geplaatst werden, waar zij verplicht waren opeengepakt in een donkere kelder hun jeugd te slijten. Aldus hadden zij ook het meeste kans om later in een gelijkaardige situatie terecht te komen.

In sommige gevallen ging de tegenstelling huurder/eigenaar zo ver, dat er zelfs van een openlijke vijandigheid sprake was. Dit was het geval in de zaak De Cocquiel waar de erfgenamen van de weduwe de saneringen moesten zetten. De geneeskundige commissie was deze keer verontrust door „... une atmosphère de gaz délétère aussi concentré à contracter des maladies graves et de mauvoise nature ...” In dit stinkhol woonden vijftig mensen „... le premier étage était occupé par deux familles, le deuxième par quatre familles et le troisième étage par six familles. Nous devons encore faire observer que deux demeures au troisième étage, dont l’une est occupé par six et l’autre par cinq personnes sont immédiatement sous les tuiles, qu’elles n’ont point de fenêtres et ne reçoivent le jour que par des tuiles en verre. Aux étages nous n’avons rencontré aucune latrine, le propriétaire l’ayant supprimé”¹¹². De erfgenaam moraliseerde dat : „... il ne reste plus rien à faire que de changer les habitudes dégoûtantes de la population qui habite la maison, mais c’est un soin dont certes je ne me chargerai pas. J’ai pu constater par moi même que la malpropreté des locataires est porté à son comble et défie tous les travaux d’assainissement possibles. Nous avons été forcés de faire clouer le siège de l’étage, précisément parce qu’on en abusait d’une manière indigne.” Hij zou dan ook de overheid zeer dankbaar zijn moest ze zich bezighouden met het ontruimen van genoemde woning. In de toekomst was hij dan ook van plan „...de veiller rigoureusement à n’y plus laisser entrer que des ouvriers honnêtes”. Nu was zijn woning een toevluchtsoord voor dieven en hoeren. Alleen de hoge gerechtskosten, in geval van uitdrijving, hebben hem tegengehouden een aktie in die zin te ondernemen. In 1856 werden alle bewoners aan de deur gezet ondanks de smeekbrief van één der huurders. Om 6 uur ’s morgens stonden zij allen met hun schamel boeltje op straat. De andere dag om 8 uur ’s morgens stond één huishouden er nog steeds¹¹³ !

Er werd dikwijls geklaagd over de onregelmatige betalingen vanwege de huurders die dan afgeschilderd werden als „... seer gemeene liede ... die mijne pant bewonen waer wij bijnaen geen gelt

¹¹² Commission... (z.d.).

¹¹³ Erfgenaam De Cocquiel (19-11-1855), Vrouw De Zwert-Huysmans (12-7-1856) en Politie (13-6-1856).

konne van krijgen want in dien de betaeling volgende was ik ook al lank aen de wette voldaan had ...”¹¹⁴. Het feit dat de huurders niet betaalden was meestal de hoofdreden waarom zij als gemeen aangeschreven stonden. De rest interesseerde de eigenaar immers niet.

Het is ons echter opgevallen dat er ook in de vierde wijk eigenaars waren die tot de arbeidende en bijna zelfs tot de arme klasse kunnen gerekend worden. Dit was het geval voor de eigenaars van de nrs. 1683 en 1509 tot 1528. De eerste eigenaar verklaarde dat zijn bezit zwaar onder hypotheek stond en bijna niets opbracht, nadat de belasting er afgetrokken was er rekening was gehouden met de slechte betaling van zijn huurders. Daarbij stelde hij zich zelf voor als arbeider „... qui n’a qu’une faible gagne pain et doit pourvoir à l’existence de huit enfans mineurs ...”¹¹⁵. Er werd per kamer verhuurd aan 1,50 fr. per week, zodat de gang, wanneer alle huurders betaalden, 9 fr. per week opbracht¹¹⁶. In de andere gang vonden wij 5 eigenaars verdeeld over 21 huisjes :

2 huisjes bezit van schouwvager Pasmans	wijk 4 nr. 24
9 huisjes bezit van klerhandel Dumont	wijk 4 nr. 1345
4 huisjes bezit van partikulier Plumot	wijk 4 nr. 23
3 huisjes bezit van metser Coremans	wijk 4
3 huisjes bezit van pasteibakker Knapen	wijk 3 nr. 497.

De huurders hadden echter erg te klagen over hun respectievelijke eigenaars, die hen al vier maanden zonder water lieten¹¹⁷. De eigenaars daarentegen merken op dat „... zij maer geringe werkmenschen zijn en schier van de opbrengst dier huizen, die nog al zwaer belast zijn, moeten bestaen, en dat overigens gemeld straetje altijd door de stad schijnt onderhouden geweest te zijn ...”¹¹⁸. Hier stelt zich dus een dubbel onderzoek, enerzijds naar de materiële situatie van de huurders, maar anderzijds ook naar die van sommige eigenaars, die niet altijd tot de burgerij te rekenen zijn. Dit zou verder op grote schaal moeten uitgewerkt worden en liefst over een betrekkelijk lange periode. Pas dan kan men een inzicht krijgen hoe en door wie eigendom verworven werd en in welke mate deze een rol speelde in het totale inkomen. Wij veronderstellen dat het verwerven van eigendom werd aanzien als één der voornaamste middelen om zich tegen ouderdom, ziekte of andere vormen van werkonbekwaamheid te beveiligen.

¹¹⁴ Bertrijn (z.d.).

¹¹⁵ De Pré (11-7-1853) stelde zich voor als dagwerker.

¹¹⁶ Politie (20-7-1853).

¹¹⁷ Eigenaars (8-11-1859) en losse nota waarschijnlijk door politie opgesteld. Het betreft hier de nrs 1510 tot 1527.

¹¹⁸ Idem (15-9-1859).

Zo besefte de echtgenoot dat zijn vrouw alleen dan verder kon, wanneer zij een eigendom met vaste inkomsten had. Hoe miniem deze inkomsten ook waren, toch betekenden zij voor de meesten de enige vorm van sociale veiligstelling. Iedereen trachtte daarom een eigendom, hoe klein ook, te verwerven, ondanks het feit dat dit bezit soms de middelen te boven ging. Geld voor onderhoud was er echter niet, vandaar dat de meeste woningen zeer vlug tot krotten vervielen. Het is echter eerder uitzonderlijk dat wij arbeiders als eigenaar aantreffen. Van de 35 eigenaars, waarvan wij het adres kennen, waren er 21 die kiesgerechtigd waren en 5 die alleen patent betaalden, dus samen 26 vermogenden of 74 %.

Van de 36 gangen werden er 32 vóór en 4 na 1855 gesaneerd. In 1856 werden echter 23 gangen terug onhygiënisch bevonden, zodat er maar 13 overbleven die op het einde van het jaar in orde waren of 36 %.

De vijfde wijk stond min of meer apart in deze saneringswerken. Het betrof hier meestal enkele houten barakken, bewoond door de eigenaars zelf. De zuiveringen beperkten zich hier tot de afbraak van een barak, nl. aan de Zavelput, waar verschillende cholera-gevallen zich voorgedaan hadden. Van de andere drie barakken werden er door Bourla twee niet bewoonbaar geacht, terwijl één dringend moest gezuiverd worden. Daarnaast was er nog een krotwoning, echter niet in hout, die eveneens in een verschrikkelijke staat verkeerde. In verband met deze woningen, voor zoveel ze nog als dusdanig konden aanzien worden, werden geen nadere inlichtingen verstrekt en we nemen daarom aan dat er sinds 1850 geen verder onderzoek heeft plaatsgehad¹¹⁹. Pas in 1858 werd een tweede inspectie uitgevoerd in de noordelijke en zuidelijke sektor van deze wijk. In het noordelijk gedeelte werden 55 gangen geteld met 302 woningen en 1.413 bewoners. In het zuidelijke gedeelte waren er maar 7 of 68 huizen en 357 bewoners. In de eerste reeks werden maar 7 gangen goed bevonden of bijna 13 %, terwijl in de tweede reeks er één gang was waarop niets aan te merken viel of bijna 15 %. Stoop moest wel toegeven dat de 5° wijk zeer moeilijk rein te houden was gezien er nog zeer weinig hoofdrioleringen waren¹²⁰. In 1859 werden reeds twee gangen speciaal onderzocht. Eén eigenaar weigerde te aanvaarden dat men zijn bezit als gang registreerde, terwijl de andere geen geld had om enige verbetering te laten aanbrengen. Wij zijn echter niet verder ingegaan op deze wijk omdat het ons voornamelijk te doen was de toestand binnen de wallen te kennen en dat vooral tijdens de eerste saneringsperiode.

¹¹⁹ Bourla (23-5-1850 en 4-7-1850).

¹²⁰ Stoop (18-11-1858) Etat des allées et impasses de la 5° section Nord [et] Sud.

5. EVALUATIE VAN DE SANERINGEN

Aldus hebben wij de vijf wijken doorlopen. Vatten wij de resultaten samen, allereerst aan de hand van de mening der betrokken partijen. Het B.v.W. verheugde zich over het initiatief, maar merkte toch op dat „... en beaucoup de circonstances on semble n'avoir eu en vue d'échapper par une exécution littérale ou apparente de la loi à l'application de la pénalité”. Aldus plaatste men wel een pomp, maar dan één die niet werkte, overdekte men wel de afloop, maar diepte men hem niet uit. Latrines werden voorzien, die echter in zó erbarmelijke staat verkeerden, dat ze toch onbruikbaar waren. Er werd daarbij nog steeds geklaagd over de hopen vuil, die overal in de stad verspreid lagen, ten gevolge van een gebrekkige ophaaldienst. Het B.v.W. zelf hield zich bezig met het uitreiken van prijzen voor reinheid, dank zij een speciale toelage uit de stadskas¹²¹. Deze prijzen waren vooral bedoeld voor de bewoners van gangen¹²². Inspekteur Stoop was eveneens niet entoesiast over het bereikte resultaat. Het ergerde hem dat de stad onmachtig stond tegenover partikuliere woningen, terwijl daar de onderverhuring per kamer, de vervuiling erg in de hand werkte¹²³.

Wanneer wij onze bevindingen voor de vier wijken samenvatten, komen wij tot het volgende algemene resultaat wat betreft de werkelijke uitgevoerde saneringen op het einde van 1856.

Wijk	Totaal aantal gangen in 1842	Genoteerde voorgenomen werken tussen 1850-1856	Werkelijk gesaneerd voor 1856	% van genoteerde gangen
1	44	21	7	34
2	50	29	14	48
3	34	24	11	45
4	79	36	13	36

¹²¹ Archief C.O.O. Antwerpen, *Copie des lettres...* (24-7-1855).

¹²² S.A.M.A., 190/2, *Openbare hulp, Weldadigheidsbureel, Reinheidsprijzen*, dossier 1854-1855 (13).

¹²³ Stoop (4-9-1855).

Uit de laatste twee cijferreeksen blijkt dat het eindresultaat van de saneringen zeer pover was. Meestal werd niet de helft der voorgenomen werken uitgevoerd, in die mate dat zij onder geen enkele voorwaarde nog voor opmerkingen vatbaar waren. Er werd een begin gemaakt maar dan ook niet meer dan een allereerste begin van een zeer lange onvermijdelijke weg.

De saneringen worden het best geëvalueerd naar aanleiding van de eerstvolgende cholera-epidemie in 1866, toen 4.982 gevallen genoteerd werden, waarvan er 2.961 stierven. In verhouding tot 1831 sloeg de ziekte dus bijna 5 maal heviger toe. Het was tevens de laatste grote aanval van de eeuw ¹²⁴.

De verbreiding der ziekte kunnen wij het best volgen op de bijgevoegde kaart, die van zeer uitzonderlijke waarde is. Elk huis, waarin cholera genoteerd werd, is in het zwart gekleurd ¹²⁵. Aldus herkennen wij met één oogopslag de talrijke gangen in de vierde wijk, de krottenbuurt gelegen aan de Paardemarkt in de 2° wijk, het armenghetto aan de Vuilrui in de derde wijk en tenslotte de armenwijk in het oudste gedeelte van de stad, gelegen rondom de vlieten en ruïen aan het Steen in de eerste wijk. In het verslag door de stad opgesteld betreffende het verloop van de ziekte, werd getracht de relatie te leggen tussen vochtigheid, slechte riolering en afloop enerzijds, hoge mortaliteit anderzijds. Vooral St.-Andries werd geweldig onhygiënisch bevonden, temeer daar er een konstant gebrek aan luchtcirculatie was ¹²⁶.

Kortom men had in bijna al de wijken, op sommige plaatsen, een waar dieptepunt van menselijk verval en zelfs verdierlijking bereikt. Een ware strijd voor water, lucht, licht en ruimte was uitgebroken en verpestte zelfs de solidariteit onder de krottenbewoners. Niet alleen huizen en straten verkeerden in de meest lamentebele toestanden, maar ook de openbare instellingen, zoals scholen en hospitaal, waren overbevolkt, of onhygiënisch zoals zwemdok en slachthuis ¹²⁷.

¹²⁴ KRUIJTHOF, *op. cit.*, p. 524.

¹²⁵ S.A.M.A., 748/68, *Cholera, Plan indiquant par une teinte noire les maisons où le choléra a sévi pendant l'épidémie de 1866.* (22-1-1867).

¹²⁶ *Rapport de la Commission Médicale Locale de la ville d'Anvers, l'Épidémie de choléra*, Antwerpen 1867, pp. 7 tot 22.

¹²⁷ *Idem*, pp. 17 tot 32.

6. BESLUIT

In 1866 werd de angstige bevolking nogmaals gekonfronteerd met de oprukkende ziekte die de biologische en maatschappelijke inferioriteit van een groot deel der bevolking releveerde. Grote groepen arbeiders en armen, lichamelijk totaal verzwakt en vervuild, leefden als dieren in een hol. Velen sliepen opeengepakt in één of andere donkere kelder op een weinig stro¹²⁸. Vandaar de zeer grote vatbaarheid voor de cholera. De rekening van deze sociale kloof werd nu voor de derde maal met de grootst mogelijke aandrang gepresenteerd. Iedereen was er nu meer dan ooit van overtuigd dat armoede, krotbewoning en hoge mortaliteit onvermijdelijk samen gingen. Chevalier stelde, wat Parijs betreft, juist hetzelfde vast nl. een hoge mortaliteit „dans ces seuls quartiers, parce que nulle part aussi l'espace n'est plus étroit, la population plus pressée, l'air plus malsain, l'habitation plus dangereux et l'habitant plus misérable”¹²⁹.

Andere auteurs kwamen voor andere gebieden tot analoge besluiten¹³⁰.

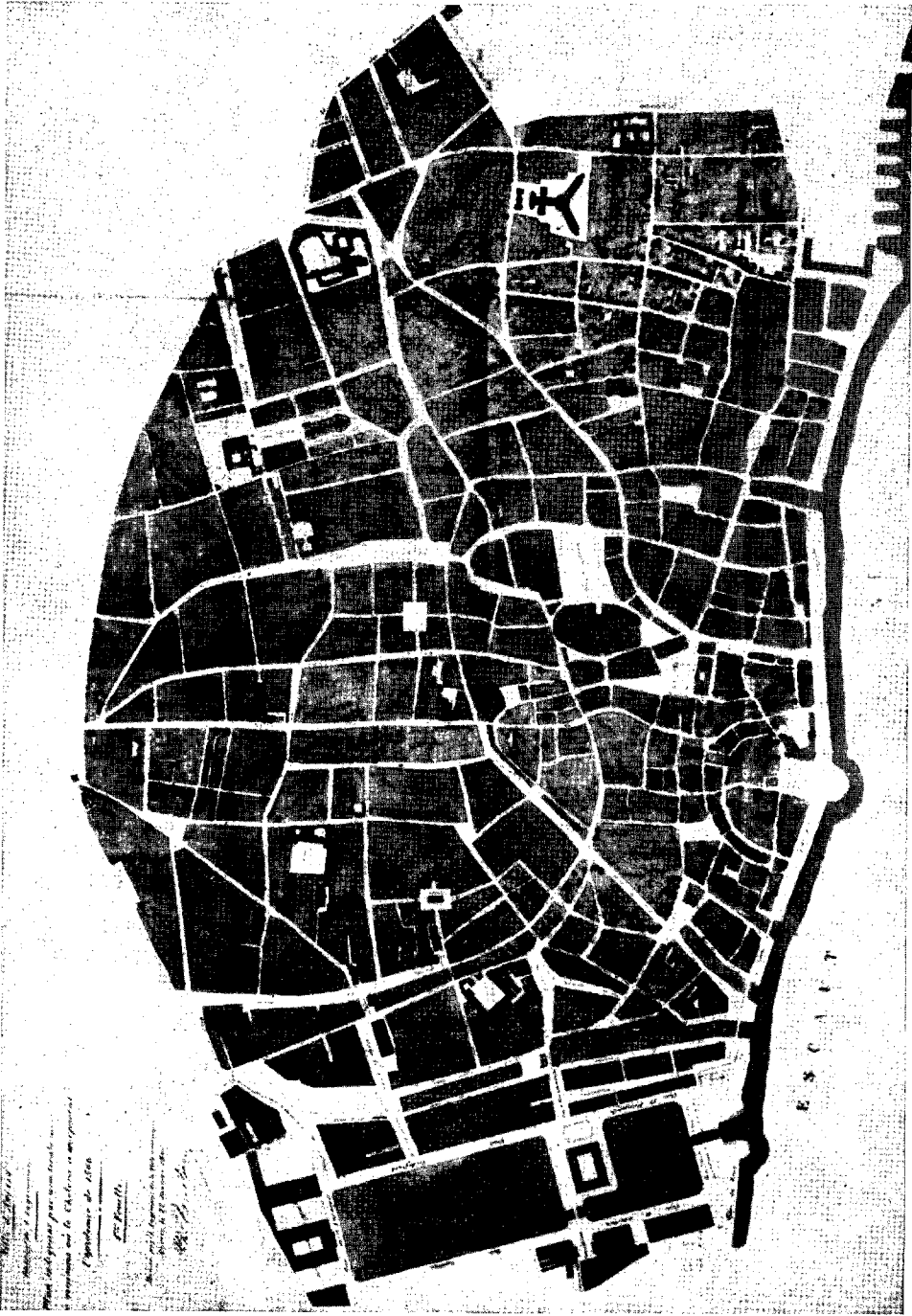
Dit alles wijst op het voorkomen van een bepaalde klasse, ontbloomt van de meest elementaire voorwaarden van menselijk bestaan. Deze groep was zeer talrijk en bestond hoofdzakelijk uit ongeschoolde arbeiders en immigranten die van geen hout pijlen wisten te maken. Zij leefden aan de rand van een meedogenloze samenleving in expansie. De blinde jacht naar hogere rendabiliteit had de stad, voor hen die niet over geld beschikten, totaal onbewoonbaar gemaakt. Zij trokken zich terug in een warnet van sloppen en stegen zonder lucht, licht, sanitair of zelfs minimale leefruimte. Elke lap grond werd ordeloos bevolkt door een aangroeiende verarmde bevolking. Deze polarisatie duurde de hele 19^e eeuw door en slechts nu en dan werd de leidende klasse eraan herinnerd dat een al te grote kloof ook gevaren voor de burgerij inhield. Daarom ging Rosenberg zelfs zo ver te beweren dat „... it is not the men actually dying of cholera who are significant, but rather those who did not die, because of the public health measures instituted in year of the disease”¹³¹.

¹²⁸ Archief C.O.O. Antwerpen, *Copie des lettres...* (27-9-1848).

¹²⁹ L. CHEVALIER, *op. cit.*, pp. 42 en 43.

¹³⁰ *Idem*, p. 41. M. DINEUR en C. ENGRAND, *Le choléra à Lille*, in L. CHEVALIER, *op. cit.*, p. 95. T. VAN DER ZEE, „Armoede en Cholera in 1832”, in *Economisch Historisch Jaarboek*, 's Gravenhage 1943, XXII, pp. 208 tot 250.

¹³¹ Ch. E. ROSENBERG, „Cholera in nineteenth century Europe: A tool for social and economic analysis”, in *Comparative studies in society and history*, juli 1966, p. 455.

ESCALANTE

Handwritten text in French, likely a title or description of the map.

De angst, veroorzaakt door het stijgend dodenaantal, leidde noodzakelijkerwijze ook de aandacht naar saneringen. Een ingrijpende actie was pas mogelijk wanneer een bepaalde groep zijn onmiddellijke individuele belangen had kunnen opzijschuiven. Het profijt van de krotuitbating was in het midden van de 19° eeuw echter nog zo groot dat men er niet aan dacht een grondige actie op touw te zetten. Tegen elke vorm van sanering rees zelfs heftig verzet omwille van de uitgaven die ermee gepaard gingen.

Dit stelde zich zeer scherp te Antwerpen, omdat deze stad meer dan welke ook, gekluisterd zat in de band van oude vestingen. De grondspekulatie en het ver doorgedreven stadium van onderverhuring was een zeer belangrijke bron van inkomsten in deze niet geïndustrialiseerde stad. Een kleine groep verdiende grof geld met de terug oplevende handel maar kon slechts een gedeelte van zijn kapitaal in nieuwe industrie investeren. De jacht op profijt vond echter wel een uitweg in het beheren en verwerven van onroerend goed en dat gebeurde dan ook op de meest ongezonde wijze : d. w. z. ten koste van anderen. Ook de middenstand, die steeds zeer belangrijk is geweest te Antwerpen, nam deze mentaliteit over en zocht zich te beveiligen bij middel van huisjesmelkerij. Het bezit van een huisje, hoe klein en schamel ook, betekende zelfs voor sommige arbeiders een zekerheid in geval van ouderdom, ziekte, invaliditeit of dood.

Een verdere studie zou moeten uitwijzen hoe het onroerend bezit over de stad juist verdeeld was en dat voor alle huizen en gronden. Van deze situatie is echter een groot deel van de bevolking het slachtoffer geworden. De bezitslozen werden volkomen afhankelijk van de willekeur van hun eigenaars, die al naar gelieven de huishuur bepaalden, zonder daarbij ook maar in het minst de uitrusting en de leefmogelijkheid van hetgeen zij verhuurden te onderzoeken, aan te passen of te verbeteren¹³⁰. De wijze waarop de saneringen werden aangepakt en uitgevoerd was duidelijk het resultaat van een burgerlijke kortzichtigheid, gierigheid en, veel erger nog, *onverschilligheid*.

¹³⁰ Gelijkaardige houdingen werden ook vastgesteld in Frankrijk, R. H. GUERAND, *Les origines du logement social en France*, Parijs 1967, pp. 22 tot 44.